

TARTALOM

Összefoglalás

- Paul Veyne: A vallásszabadság 1700 éve és Európa lehetséges keresztény gyökerei (*Havas László*) 3

Historiográfia

- Dževad Juzbašić – Ress Imre (szerk.): Thallóczy Lajos a történész és politikus (*Törő László Dávid*) 11
- A. N. Medusevskij: A történelem mint tudomány és szakma: az Oroszországi történelem című folyóirat öt éve (2007–2012) (*Kurunczi Jenő*) 14

Fejezetek Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa történetéből

- Chester Dunning – Gyula Szvák – Igor Tyumentsev: Ruszlan Grigorjevics Szkrinnyikov életműve (*Gyóni Gábor*) 19
- Andrzej Gulczyński: A családnevekre vonatkozó szabályok a XVIII–XIX. századi lengyel jogban (*Pavel Salák*) 22
- Dejan Mikavica: A szerb kérdés a magyar országgyűlésben, 1690–1918 (*Bíró László*) 24

Ókor

- R. Drew Griffith: Kutyák, szőlőtőkék és a bor feltalálása (*Várhegyi László*) 35
- Daniela Dueck: Földrajz a klasszikus antikvitásban (*Lehrer Nándor*) 37
- Philip Freeman (ford.): Quintus Tullius Cicero kampánystratégiai kézikönyve angolul (*Nótári Tamás*) 41
- Andrew Lintott: Rómaiak az Augustus-korban (*Gesztelyi Tamás*) 48

Középkor

- Historia Ecclesiastica – Közép-európai egyház- és vallástörténeti folyóirat 2012/1–2 (*Csorba Noémi*) 53

Kora újkor

- Benito Rial Costas (szerk.): Nyomtatáskultúra és perifériák a kora újkori Európában. Hozzájárulás a nyomtatás és könyvkereskedelem történetéhez az európai és a spanyol kisvárosokban (*Zádorvölgyi Zita*) 59
- Peter Goodrich: Jogi jelképek és a jog művészete. Az obiter depicta mint a kormányzás víziója (*Sashalmi Endre*) 66
- David Cressy: Salétrom, állambiztonság és zaklatás a kora újkori Angliában (*Fodor Mihályné*) 71

Újkor

- Jiří Kovařík: Fél-szigeti háború Spanyolországban és Portugáliában (*Bognár István*) 78
- David Head: Rabszolgaság és geopolitika: az Amerikai Egyesült Államokba irányuló illegális rabszolga-kereskedelem az 1810-es években (*Lévai Csaba*) 84
- Rolf Hohenstein – Daniel Furrer – Werner Ort: Három történeti életrajz és a XIX. századi modern Svájc története (*Gyarmati Enikő*) 96

Jelenkor

- Matteo Guglielmo: Adalékok Afrika-szarvának történelméhez (*Kun Tibor*) 102
- Amikor a tények magukért beszélnek – Zog, miért futamodtál meg? (*Harillaq Kekezi*) 107
- Gianluca Falanga: „Vörös inkvizíció”: a Stasi története (*Madarász Imre*) 114
- Silviu Neguț – Valeriu Rusu: Latin-amerikai geopolitika (*Lakatos Artur*) 116

ÖSSZEFOGLALÁS

A vallásszabadság 1700 éve és Európa lehetséges keresztény gyökerei

Immár több mint fél évtizeddel ezelőtt jelent meg egy kiváló francia történész, *Paul Veyne* gondolatébresztő munkája ezzel a címmel: „Amikor világunk keresztény lett”. Sajnos a munka csak jó pár év késéssel jutott el könyvtárainkba, úgyhogy ismertetésére csupán most nyílik módunk, ám ezt megtennünk annál indokoltabb, mert több aktualitása is van. Egyrészt az, hogy mostanában több 1700 éves történelmi fordulóra is emlékezhetünk a világtörténelem egyik legnagyobb alakjával, Nagy Konstantinnal összefüggésben, és nagyon is sorsfordító kérdésekben, mint amilyen pl. a vallásszabadság ügye. Másrészt az Európai Unió egyelőre inkább csak gazdasági válsága mind erőteljesebb szembenézésre késztet az európai identitás kérdésével is, s ehhez megkerülhetetlen civilizációnk keresztény gyökereinek kérdéskörét feltérképezni, ami ugyancsak fontos szerepet kap a jelzett könyv lapjain.

Nézzük hát, hogy mindez miképpen jelenik meg a vizsgálandó munkában, és ott milyen válaszok is születnek ezekben a problémakörökben. Már a könyv borítója is jelzi, hogy itt egy „nem hívő” szerző „jó szándékú” munkájáról van szó, aki azt próbálja többek közt tisztázni: miként vált Kr. u. 300 és 400 között a kereszténység Nyugat hivatalos meghatározó vallásával. Racionalista és hosszú időn keresztül a marxista szemlélettől, illetve mindenféle szociológiai és politológiai doktrínától áthatott tudományosságunk erre jó ideje általában azt a választ adta, hogy ebben a meghatározó szerepet elsősorban egy olyan társadalmi-kulturális környezet játszotta, amely kedvezett a kereszténység széleskörű elterjedésének. Ettől eltérően viszont Veyne egyfajta történelmi véletlennek tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget, amennyiben Nagy Konstantin volt az, aki mint a Nyugat ura egy álombeli látomása nyomán minden politikai szándék nélkül őszintén tért meg, s ennek jegyében tette kereszténnyé a világot azért, hogy azt megmentse. Manapság ez a magyarázat sokak számára ugyan meglepőnek hathat, de valójában azért közelebb sem előzmény nélküli, amire éppen a magyar ókortudatás

szolgáltatja a legjobb bizonyítékot Alföldi András munkássága révén, akire Veyne hivatkozik is. De talán nem eleget, ami annál sajnálatosabb, mert megítélésem szerint a múlt század e nagy magyar kutatójának álláspontja helyenként sokkal árnyaltabb és összetettebb, mint francia társáé. Igaz, azt azért ő sem állítja, hogy Konstantin mindezt pusztán valamiféle naivitásból tette volna, sőt sejteti, hogy magatartása mögött voltak azért finom politikai, sőt kimondottan erkölcsfilozófiai megfontolások, tapasztalatok is, de azért a császári tudatosság szerepét egészében talán mégis kevesebbre becsüli a kelletténél. Az ugyanakkor persze nagyon helyes, hogy a francia tudós kel-lőképp rámutat arra, hogy Konstantin mint nagy képzelőerővel bíró szemé-lyiség mennyire meg volt győződve arról, miszerint neki valamiféle mózesi kiválasztott szerep jutott osztályrészül. S ennek révén be tud kapcsolódni a „Megváltás ezeréves történetébe”. Mindezt ugyan a korabeli források leg-alábbis részben alátámasztani látszanak, ám hogy ez benne olyan természe-tes módon tudott megjelenni, abban azért nem hagyható figyelmen kívül a korábbi antik uralkodói ideológiák hagyománya és továbbélése sem, miként erre majd később még kitérek.

Persze a keresztény hit dominanciája azért nem megkérdőjelezhető. A továbbiakban helyesen mutat rá Veyne arra, hogy a császár személyes állás-foglalásában mekkora jelentőségű volt a keresztény vallásnak a korábbi po-gány felfogásokkal és filozófiai tanokkal szembeni fölénye, mert így tudott háttérbe szorítani minden más régebbi vallást különleges újszerűsége révén. A kereszténység ugyanis a szeretet vallása volt, alárendelve magát egy abszolut és egyetemes létezőnek, Istennek, akivel az ember állandó kölcsönös és bensőséges viszonyt tart fent az örökkévalóság jegyében, ami a pogány antik vallásban egyszerűen elképzelhetetlen volt. Nem mindegy azonban, hogy az ember az erények útját járja-e, avagy a bűn mellett dönt, mert Isten végtelen irgalmában csak az előbbi révén részesülhet, hiszen egyébként a kárhozat vár rá. Ilyen módon a megtért császár és a hittel teli ember élete egy hatalmas regénnyé vagy hősköteménnyé nemesül, minthogy magának az uralkodónak a megtérése is egy isteni terv része. Egy olyan Istené, aki egyszerre egy és sokféle, megtestesítve a családot: atyát és szeretteit, jósa-gos és szigorú, történeti és transzcendens, ahogy arról a kor nagyszerű és ugyancsak újító bestsellere ad hírt, a Biblia. Mindez a Kr. u. IV. században maga volt a legteljesebb modernség, amely egyértelműen elválasztható volt egy többségi, de kiöregedett pogányságtól.

Mindez ráadásul, folytatja Veyne, nem is maradt meg pusztán a gon-dolat szintjén, hanem rendkívül hatékony keretstruktúrába szerveződött, abba, amelyet egyháznak nevezünk, s amelyhez hasonlóval a pogányság

sohasem rendelkezett. Ez nemcsak hitbuzgó és hitlejlesztő intézmény volt, hanem mint egy valóságos „ellentársadalom” jelent meg, amely teljes organizmust alkotott, s mint ilyen ugyanúgy alapozódott a lelkeségre, szentségekre, dogmákra, tekintélyre és morálra, miközben még olyan viszonylag új kultuszok is, mint amilyen pl. az Isis-vallás volt, megmaradtak a személyes jellegű szekták elkülönülő keretei között. Az már viszont Nagy Konstantin világtörténelmi jelentősége, hogy kereszténnyé válásával ő mint az államhatalom megtestesítője lehetővé tette a szentség szisztematizált belépését a politikába, ami a kereszténységtől datálódik Európa történetében. Paul Veyne a császári hatalomnak ezt a különleges helyzetét minősíti úgy, mint „Constantin »président« de l'Église” (VI. fejezet: 141 skk.), vagyis hogy így a császár az egyháznak mintegy „elnökévé” lépett elő.

A kereszténység tehát egyszerre bizonyult mozgósító szellemiségnek és közösségteremtő, összetartásában a szegényeket és az elesetteket is segítő közösségnek, amely ugyanakkor felhívó erejű volt nem csupán a „gyengék”, hanem a nagy, kiemelkedő emberek irányában is, mindenki számára felmutatva egy magas szintű erkölcsi tartást és tartalmat. Ilyen módon itt és ekkor „forradalmi élcapat” jelent meg a történelemben, ami korábban ugyan gyakran ellenállást váltott ki a kormányzat részéről, mostantól kezdve viszont a császár segítségével fokozatosan egyre jobban egybefonódott vele, miközben a hagyományos pogány arisztokrácia lépésről-lépésre marginalizálódott.

Mindazonáltal a Nagy Konstantin-féle „eposz”, amely a mindennapok valóságában zajlik le, mellőzi az egyoldalúságot, mert ő senkit nem üldöz, s voltaképpen mind az új, mind a régi irányában mutat egyfajta nyitottságot. Igaz, hogy a keresztényekhez megértőbb, s különösen a papságot részesíti kiváltságokban. Ugyanakkor azonban gyarapítja a pogány kultúra jellegzetes létesítményeit, megépíti a thermákat, ezeket a nagyszerű közfürdőket, s befejezi például Maxentius polgári bazilikáját is. S teszi ezt mint olyan személy, aki halálakor is megmarad a pogány kultuszok *pontifex maximus*-ának, akit a római *senatus* mint a pogányság védőbástyáját halála után az istenek rangjára emelt. Mindeközben azonban őt az új keresztény fővárosban, Konstantinopolisban a Szent Apostolok templomában temetik el, mint aki az utolsó pillanatban a keresztiséget is fölvette, s nem csupán egy a keresztények közül, hanem maga a tizenharmadik apostol, aki a többiek társaságában foglal helyet. Mégis ő olyan apostolnak bizonyult, aki bár a pogányságot babonának tekintette, mindazonáltal békében hagyta a pogányok kultuszait, s inkább a keresztény egység jegyében lépett fel az olyan eretnek irányzatok ellen, mint amilyenek a donatisták vagy az ariánusok. Mindez

végezredményben nagyon finom toleranciapolitikának bizonyult, amelyet közvetlen utódai is fenntartottak. A kereszténység egyértelmű államegyházá csak a IV. század végén vált, messze eltávolodva a Nagy Konstantin-féle árnyaltabb valláspolitikától, még ha egyelőre jó ideig ekkor sem került sor a pogányok durva térítésére.

Nehezebb helyzetbe főleg a zsidók kerülnek a Kr. u. V. század tájékán, akiket bizonyos mértékig mint istentelen szektát kezdték kezelni, noha válásuk törvényes maradt, még ha olyan testvérekként is kezdték őket számon tartani, akik rosszabbak mint mások.

E történeti áttekintés után a zárófejezet végül is annak a problémának van szentelve, hogy miként is áll napjainkban Európa kulturális gyökereinek tisztázása, s e vonatkozásban erőteljes fordulat következik be Veyne álláspontjában. Ő, aki eddig mély megértéssel volt az antik kereszténység irányában, amely szerinte forradalmi változást hozott Európa és a világ történetében, most visszájára fordítja a vizsgálat megközelítési módját. Szerinte a kereszténység nem Európa értelme, hanem Európa legfőljebb a kereszténység bizonyos verzióit támogatja, miközben maga az európai civilizáció sokkal összetettebb és ellentmondásosabb annál, hogysem egyetlen doktrínára lenne visszavezethető. Ebben a kultúrában a kereszténység már nem a hajdani „modern élcsapat”, hanem csupán kulturális örökség. Vagyis az, ami voltunk, nem pedig az, ami leszünk, mert mi nem ismételhettük meg a magunk számára Nagy Konstantin megtérését.

Az eddigiekből világosan kiderülhetett, hogy Veyne ahhoz a történeti szemlélethez tartozik, amely úgy indult, hogy az objektív társadalomtudomány tévhitében ringatta magát, de abból később kiábrándulva, egyáltalán nem restelkedik immár azért, hogy nyíltan megvallja a maga szubjektív érzéseit is akár a legnagyobb kérdésekkel összefüggésben. Ugyanakkor azonban ez mégsem jelenthet teljesen önkényes, kizárólag a saját ízlés szerinti bemutatást, hanem gondosan ügyelni kell arra, hogy a korabeli tények között mindig kialakulnak olyan összefüggési hálózatok, amelyek valamennyire mégis csak lehetőséget adnak az egymás melletti tények és tényezők kölcsönhatására. Vonatkozik ez persze magára a kereszténységre és az annak világra szóló diadalát később lehetővé tevő Római Birodalomra is, amelynek a Kr. u. IV. században Konstantin valóban kulcsfigurája volt. Megítélésem szerint ebben a vonatkozásban mindenképpen figyelembe vendő egy ilyen összefüggési láncolat is, ahogy azt megpróbáljuk a következőkben felvázolni.

A Kr. u. III. század hosszú távú válságot hozott a Római Birodalom számára, s ezt a barbárok támadásai mellett felkelések és polgárháborúk is

jelezték, előmozdítva a hatalom szétszilárdását, ami együtt járt a császár jelképertékű egységformáló pozíciójának megrendülésével. Ez először a régi hagyományokhoz való visszatérési kísérletet segítette elő a III. és IV. század fordulóján, többek közt hozzájárulva a *princepsi* tekintély megszilárdításához. Ennek a tradíciónak az erősítése viszont szembekerült a kereszténységgel, amely kezdettől megkérdőjelezte az uralkodói kultuszt. Mindez maga után vonta a keresztényüldözéseket, amelyek tetőzése Diocletianus *tetrarchiája* alatt érte el a csúcspontját, amikor 303–304-ben egymás után négy *edictumot* is kiadtak ellenük. A hatalom ilyen módon tervezett konszolidálása azonban csak átmeneti eredménnyel járhatott, s a hatalom 305 utáni újbóli széthullása, amikor egy a korábbi katonai anarchiával összevethető valóságos *heptarchia* jött létre, jól mutatta, hogy az új vallás üldözése és az ősi hagyományok erőltetése aligha hozhat tartós eredményeket. Ez már 311-ben Galériust is meghátrálásra kényszerítette, aki addig a *persecutio* legfőbb szellemi mozgatója volt a *tetrarchián* belül. Minden azt jelzi, hogy a kereszténység nélkül immár lehetetlen volt a birodalom tartós stabilizálása. Ezt mérte fel helyesen a 306-ban *Augustusszá* kikiáltott Constantinus. Ő ugyanis a pogány újjászületési eszmék jegyében az új *ludi saeculares* (vagyis a Róma alapítására emlékező „százados játékok”) megünneplésére készülő Maxentiusszal szemben, aki még korán elhunyt fiának is a Romulus nevet adta, inkább abba vetette hitét, hogy valójában az új Isten az, aki képes a birodalom többségét összefogni egy új társadalmi megbékélés szellemében a közjó érdekében. Ez a célkitűzés ugyanis egyszerre látszott megfelelni a régi asztrális apoteózis szellemiségének, amelynek filozofikus-vallási elemei a Scipiók óta Pompeiuson, Cicerón, Caesaron és pl. Nerón vagy a legtöbb Antoninuson keresztül folyamatosan halmozódtak fel az arisztokratikus római gondolkodásban, akárcsak annak a másik elképzelésnek az alkotórészei, amelyet úgy fogalmazhatunk meg, mint a kereszténység által hirdetett világtörténeti megváltás vallási ideológiáját, amely egy szélesebb szociális környezetben talált visszhangra.

Constantinus és a korabeli keresztény egyházatyák ezt a szinkretikus felfogást próbálták meg szerves egységbe foglalni és igazi történelmi valósággá tenni, miként az a keresztény római állam megteremtőjének valóban sikerült is mind az egyház, mind a hívők széles táborára, mind a végre megbékélésre vágyó, az ún. klasszikus pogány világ szellemiségében nevelkedett rómaiak segítségével, akik fokozatosan meggyőződhetek róla, hogy az ő civilizációs értékeik sincsenek halálra ítélve. Ez az egység egyszerre lett azután az antik műveltség átfogó kerete, amelyre majd a későbbi európai kultúra is szervesen ráépülhetett voltaképpen egészen korunkig. Mivel

korábban Constantinus határozottan szimpatizált mind az Apollo-vallással, mind a *Sol invictus* kultusszal, amelyeknek szintén volt egyfajta megváltó üzenete, ezért többen sokáig úgy gondolták, hogy Constantinust pusztán politikai érdek vezette, amikor 312-ben mégis a kereszt jegyében ütközött meg a *pons Milvius*-nál riválisával Maxentiusszal. Azzal a voltaképpen hatalombitorló államférfival, aki valójában a hagyományos, a *senatusi* irányítású római arisztokratikus berendezkedést tekintette ideálnak, egyfajta új Romulusként lépve fel a Septimius Severus-féle százados ünnepek megújulási törekvéseinek szellemiségében, ahogy arról pénzvereteinek tematikája és a várossal kapcsolatos intézkedései is tanúsodtak. Mindennek végső célja Róma városa nagyságának és jelentőségének visszaadása lett volna egy olyan pillanatban, amikor annak uralmi pozíciója már mintegy félszázad óta alaposan megrendült. Ez persze sok tekintetben valóban már idejét múlt volt, de Maxentius tevékenységének egyszerűen zsarnokként való beállítása nyilvánvalóan egy messzemenően ellenséges szembenálló propaganda hírverése lehetett.

Az ellene fellépő Constantinus valójában nem csupán a hagyományos római uralkodó következetes hatalomgyakorlásának kívánt eleget tenni, képviselve pl. *pontifex maximus*i szerepkörének elvárásait is, hanem egyúttal igazi keresztény küldetésstudatról is tanúságot tett, ahogy arról megannyi intézkedése egyértelműen árulkodik, miként azt a már említett Alföldi András bizonyította (*The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford, 1948, pp. 140). Bár Konstantin nem adta fel tradicionális *princeps*i funkcióit, s szinte halála pillanatáig meg sem keresztelkedett, mindazonáltal igazi *metanoia*-n, tudati átalakuláson ment keresztül, ami félreérthetetlenül bizonyítja átélte keresztény missziós tudatát. Eusebius így joggal állítja, hogy Constantinus magát *famulus Dei*-ként (Isten szolgájaként) fogta fel, aki igazi isteni inspiráció jegyében cselekedett, miként arról közzismert víziója tanúszkodott a leginkább (VC, 1, 5; 6; 11). Mindez személyét nyilvánvalóan az isteni gondviselés tárgyaként is egyértelműen felmutatta, aki valósággal az ótestamentumi Mózes módjára veszejtette bele Maxentius hadait a Tiberis hullámaiba. Ezzel ugyanis voltaképpen az a csoda ismétlődött meg, mint amikor az Úr rázúdította a Vörös-tenger vizét a kiválasztott népet üldöző fáraó seregére.

A pogányság bűnét elsőprő Tiberis képe azonban nagy valószínűséggel további egyéb asszociációkkal is szolgált a korabeli biblia- és irodalomolvasók számára. Fel kellett hogy idézze az ószövetségi vízözön történetét is, ahogy azt a történetet is, mely szerint a trónbitorló által bűnös módon halálra kitétt későbbi városalapítókat, Romulust és Remust a kiáradt Tiberis kiönté-

sébe helyezték el, s az ikrek éppen ezáltal tudtak megmenekülni, akárcsak a Noé-féle bárka megtisztult túlélői. A római mitológiában is megvolt tehát az a megtisztulási és újjászületési történet, amely a vízözön-történetben is jelen van. Ennek nyomán lehetett aztán azt az elképzelést is megalapozni, hogy annak idején Romulus megnemesült nemzedéke tudta kialakítani azt a hajdani civilizált Rómát, amely csak később lett a pogány bűnök martaléka, hogy azután rászoruljon Krisztus megváltó közbelépésére, akinek a misszióját – mint láttuk – éppen Nagy Konstantin töltötte be a keresztény egyház támogatásával *in signo crucis Christi vincens*. Erről pedig számos egykorú ábrázolás tanúskodott, miként azt főként Eusebios tájékoztatásai nyomán tudjuk (vö. pl. 1, 40). A kereszténység zászlaja alatt fellépő Nagy Konstantin tehát végül is azt szándékozott megvalósítani, amit egykor már Romulus megelőlegezni látszott, hogy azután ezt a boldogságot a már Vergilius által is megjövendölt Krisztus gyermek vigye teljesebbé, miként ezt 325-ben maga a császár fejtette ki a niceai zsinat előtt, kiemelve ebben a maga közvetítő szerepét mint Isten szolgáját. Eusebios ennek a boldogságnak az eláradását kívánta megörökíteni a császárról készített életrajzában, amelyben azt tartotta a legfőbb feladatának, hogy hangsúlyozza: főleg a nyugati népek voltak azok, akik Nagy Konstantint az Ég ajándékának tartották, amennyiben virágzóvá tette a birodalmat (VC, 1, 41).

Mindez tökéletesen egybecsengett magának a Constantius Chlorus halála után Augustusszá kikiáltott új *imperator*nak saját meggyőződésével küldetése lényegéről. 313 tavaszán ugyanis a „Mediolanumi *edictum*ban” a köz hasznára és javára kívánta megvalósítani azt a szabad választáson alapuló vallási toleranciát, amely majd lehetővé teszi egy általános társadalmi békesség időszakának törvénybe iktatását, és élvezni az istenség támogatását, éspedig úgy, ahogy azt mind az ősi aranykor-mítoszok, mind pedig a bibliai *apokalypsis*-irodalom kilátásba helyezték. Ez azonban úgy történt, hogy az istenség általánosságban történő megjelenésével a birodalom nagy részét alkotó másvallásúakat se riasszák el, vagy akár lázadást se idézzenek elő közöttük. Mindez tökéletesen összhangban állt az ismert római Nagy Konstantin diadalív feliratával is, amely szintén a közügyet (*rem publicam*) hangsúlyozta, s e mögött az isteni inspirációt ismerte el döntő tényezőként.

Az alapvetően keresztény küldetés teljesítése mutatkozott meg I. Konstantinus törvényhozásában is, amely az addigi erősen arisztokratikus római jogrend helyébe egy páli megalapozású, szélesebb szociális bázisra épülő szabályzatot igyekezett meghonosítani. Így vált az intézkedések részévé a szegényekről, az özvegyekről és árvákról valamint az örökséggel nem rendelkezőkről való gondoskodás, de még a rabszolgákkal való törődés is.

Ami azonban talán a legdöntőbb: kiemelt jelentőségre tett szert az államot alkotó nagy rendeken belül a kollektív felelősség kifejlesztése, amely abban a császársban csúcsosodott ki, aki lélek szerint érdemelte ki Isten dicséretét, mint akaratának földi képviselője (vö. Pál, Rom., 2, 28–29). Vagyis olyan uralkodó, aki itt a földön *Christus iudex*, azaz „az ítélkező Krisztus” szerepét öltötte magára (CTh, 9, 1, 14). Eusebios egyértelműen azt állítja, hogy Isten maga választotta ki az uralkodót a bűnök illetén megfélézésére (VC, 2, 28), s aki a közellenség felett aratott győzelem után olyan képet helyeztetett el palotája előtt, amely őt éppen ebben a helyzetben mutatta meg. Feje felett az üdvhozó kereszt jele látszott, lába alatt pedig a lándzsákkal átszúrt sárkány vagy kígyó hevert holtan. Ez a bemutatás az utóbbi elemet illetően teljesen megfelelt annak a jövendölésnek, amelyet Izajás próféta (Iz., 26–27) adott magáról az ítélkező Úrról (VC, 3, 3).

Mindez részben egybevág Veyne fentebb összefoglalt megállapításaival, részben azonban árnyalja őket, sőt akár módosítja is, jelezve, hogy az eseményeknek azért mégis csak van valamiféle összefüggési láncolata, amelyről a történeti kutatás semmiképpen sem mondhat le.

De mi a helyzet a mai Európa kulturális gyökereit illetően? Abban Veyne-nek feltétlenül igaza van, hogy civilizációnkat semmiképpen sem szabad egyetlen doktrínára visszavezetni, ugyanakkor talán azt az állítást meg elhamarkodottnak tekinthetjük részéről, hogy a kereszténység mára már csupán a múlt lenne. Éppen a Veyne által is hangoztatott erkölcsiség ma sem látszik időszerűtlennek, sőt talán az emberiségnek a globalizáció időszakában való fennmaradásához még talán sohasem volt nagyobb szüksége rá, mint éppen most. Úgy, miként ezt mind az újabb pápák sora, számos egyházi vezető s a katolikus filozófusok legjava követeli legalább Jacques Maritaintól kezdődően, jó szövetségesekre találva olyan más keresztény morálfilozófusok személyében, mint amilyen a még napjainkban is nagyhatású Denis de Rougemond, vagy a Ferenc pápa biztatására is újraéledni látszó ama akciófilozófiai törekvések képviselői, amelyek mindenekelőtt Maurice Blondelre vezethetők vissza.

Paul Veyne: *Quand notre monde est devenu chrétien* (312–394) (Amikor világunk keresztény lett), Paris, Éditions Albin Michel, »Idées«, 2007, 321 o.

Havas László

Thallóczy Lajos a történész és politikus

2008 őszén a Magyar Tudományos Akadémia és Bosznia és Hercegovina Tudományos és Művészeti Akadémiája közreműködésével konferenciát rendeztek Thallóczy Lajos (1857-1916) életművéről Szarajevóban a történész születésének 150. évfordulója alkalmából. A konferencián bosnyák, osztrák és magyar történészek is előadtak. A 2010-ben megjelent kötet három tematikai egységben (Thallóczy történészi tevékenysége, politikai szerepvállalása, valamint szellemi öröksége) közli az előadások német nyelvű szövegátültetését.

Glatz Ferenc tanulmánya ismerteti, hogyan került Thallóczy a korban komoly osztrák–magyar viták keresztútjában lévő bécsi udvari kamarai levéltár élére, és hogyan vált a kezdetben budapesti levéltári alkalmazott a bécsi magyar történészek körének egyik legjellegzetesebb figurájává. Thallóczy tehetségére Kállay Benjamin közös pénzügyminiszter, Bosznia-Hercegovina közös kormányzója figyelt fel és nevezte ki a Hofkammerarchiv igazgatójává. A magyar Balkán-kutató sokoldalú tudományos tevékenységét és történészi felfogását Glatz egy forráskiadvány-sorozat (Magyarország melléktartományainak oklevéltára) bemutatásával érzékelteti, melynek szemléletére a sovénizmusmal való szembehelyezkedés és a délszláv népek vívmányainak elismerése, továbbá a délszláv–magyar egymásraturatltság hangsúlyozása jellemző, tudományos értéke pedig mind a mai napig meghatározó. Képet kapunk továbbá Thallóczy Monarchiával kapcsolatos nézeteiről, illetve társasági életéről. *Dubravko Lovrenović* bemutatja, hogyan foglalt állást Thallóczy Bosznia középkori történelmének két vitás kérdésében. Bár Thallóczy tévedett abban, hogy Rámát Boszniával azonosította, korát több szempontból meghaladó értékelést adott a középkori magyar-bosnyák kapcsolatokról. A bosnyák egyház és a bogumil eretnekmozgalom ellentmondásos viszonyának vizsgálatánál szintén tárgyilagosságra törekedett, nézeteit nem befolyásolta vallási hovatartozása. A szerző szerint Thallóczy sok tekintetben megalapozta a Bosznia középkori történelmével kapcsolatos későbbi kutatásokat. *Horst Haselsteiner* hangsúlyozza, hogy Thallóczy nemzetközi szinten is (el)ismert Balkán-kutató volt, hiszen számos külföldi szakfolyóiratba publikált, a forráskiadványokon

pedig a térség más neves szakértőivel együtt dolgozott. *Ress Imre* úgy véli, Thallóczy történészi kutatásainak elméleti háttérét nagyban meghatározta a pozitivizmus és a darwinizmus. A szerző szerint ez az alapos, módszeres forrásfeltárás (mely tevékenysége több országra kiterjedt a témával kapcsolatos dokumentumok szétszórtsága miatt) metódusában, valamint a földrajzi, gazdasági és társadalmi tényezők hangsúlyozásában nyilvánul meg Thallóczy történetírásában. Részletesen megismerjük a történész szerepét egy, a bosnyák nemzeti identitás és a Monarchiához való lojalitás megerősítését célzó népis-kolai történelemkönyv megszületésében, valamint egy Bosznia történelmével kapcsolatos forrásgyűjtemény, illetve egy szintézis előkészületeiben. És bár a több kötetesre tervezett Monumenta Bosniae anyagi támogatás hiányában végül nem készült el, Thallóczy elképzelései alapvető hatást gyakoroltak a forgalomba kerülő bosnyák iskolai tankönyvekre. Thallóczy tankönyv-tervezetének szemlélete szerint Bosznia önállósága mindig is relatív volt, továbbá az ország történelmének legkiemelkedőbb periódusai legtöbbször egy nagyobb hatalomtól (Magyar Királyság, Oszmán Birodalom) való függés idejére estek. A korszakban self-made manként történésszé váló Balkán-szakértő kutatásainak politikai célja tehát részben Bosznia megszállásának igazolása volt. A „Bosna” kifejezés eredetét illetően *Salmedin Mesihović* összeveti Thallóczy nézeteit az újabb kutatások eredményeivel. 1879 és 1890 között éles viták folytak arról, milyen legyen Bosznia-Hercegovina címere. *Emir O. Filipović* tanulmánya ebben a diskurzusban helyezi el Thallóczy kiterjedt heraldikai, pecsétani és genealógiai kutatásait. Annak ellenére, hogy aktívan nem vett részt a vitában, tekintélye és pozíciója révén az ő elképzelése bizonyult döntőnek a kérdésben, így a középkori Ráma címere vált hivatalossá. Thallóczy kutatási eredményeit az 1896-os millenniumi kiállításon szélesebb közönség is megismerhette. A Bosznia-Hercegovina kiállításon bosnyák királyi, báni címerek, illetve pecsétek rekonstrukciói szerepeltek a történész informatív leírásai mellett. *Edin Radušić* – a kötet második tematikai egységét megelőlegezve – Thallóczy tudományos tevékenysége mellett annak politikai és kulturális téren kifejtett hatását emeli ki, például a szerepét az I. világháborúban felélénkült Bosznia-Hercegovina közjogi meghatározásáról szóló vitákban.

A történész politikai tevékenységét tárgyaló tanulmányok sorát *Somogyi Éva* írása nyitja meg, amely Thallóczy egy kéziratának (Das Verhältniss Ungarns zu Österreich) közjogi nézeteit elemzi. A bécsi magyarok identitásának formálását és a tudományos tájékoztatást egyaránt célul kitűző kézirat elveti az államok feletti birodalom érvényességét, inkább a közös uralkodó személyét helyezi előtérbe. *Andreas Gottsmann* bemutatja, kutatásai nyomán hogyan kezdett el érdeklődni Thallóczy az adriai térséggel kapcsolatos politikai kérdé-

sek (a horvát egyház és az ószláv liturgia viszonya, vagy Dalmácia helyzete a Birodalmon belül) iránt. *Csaplár-Degovics Krisztián* a Monarchia Albánia-kutatásait, valamint az albán nemzeti identitás kimunkálásában játszott szerepét veszi szemügyre. Minden bizonnyal Thallóczy a szerzője egy először 1898-ban, kiadó nélkül megjelent, olvasmányos stílusban megírt albán történelem-könyvnek, melynek szemlélete sok tekintetben megalapozta az albán nemzeti mozgalom fogalmi készletét, és megalkotta az albán nép nemzeti hőseit (például Szkander Bég kultuszának megteremtésével). Az albán nemzeti mozgalom legfőbb alakjai jó kapcsolatot ápoltak Thallóczyval, és segítséget kértek tőle nemzeti szimbólumok kiválasztásához. Mivel a neves Balkán-szakértő a modern Albánia előzményének Szkander Bég államát tekintette, az ő címerét ajánlotta az albán politikusok figyelmébe. *Zijad Šehić* Thallóczy nézeteit járja körül Bosznia-Hercegovinának a háború után tervezett osztrák-magyar felosztásával kapcsolatban. *Szabó Dániel* ismerteti Thallóczy polgári főbiztosként kifejtett tevékenységét a háború idején megszállt Szerbiában. Bár kinevezését a magyar parlamentben élénk viták kísérték (az ellenzék hazaárulónak tartotta, míg Tisza István védelmébe vette), feladatait lelkiismeretesen végezte egészen 1916 decemberében bekövetkezett haláláig.

A kötet harmadik része elsősorban olyan tanulmányokat foglal magában, amelyek témájuknál fogva kapcsolódnak a Thallóczy által kutatott területekhez. *Pálosfalvi Tamás* a Thallóczy család négy tagjának politikai karrierjét ismerteti 1429–1452 között, különös tekintettel a törökök elleni védelmi feladatok ellátására. *Hegyi Klára* a magyarországi török várak személyi állományának összetételét vizsgálja négy zsoldlista alapján. *Molnár Antal* a hódoltság területén tevékenykedő boszniai ferencesekről ír, és a további kutatásokkal kapcsolatban rávilágít egy dél-európai tudományos együttműködés lehetőségére. *Rüdiger Malli* terjedelmes listát közöl a Bosznia-Hercegovina első világháborús szerepével kapcsolatos forrásgyűjteményekről, és ebben a kontextusban elemzi Thallóczy naplójának forrásértékét a korabeli eseményekre vonatkozólag. *Mina Kujović* és *Sandra Biletić* felsorolják azokat Bosznia-Hercegovinában található levéltári forrásokat (például a közös pénzügyminisztérium anyagait), amelyek Thallóczy politikai és tudományos tevékenységét dokumentálják. A tanulmánykötet végén Ress Imre próbálja meg tisztázni, mikor és hol született pontosan Thallóczy Lajos. Sok helyen ugyanis tévedésből 1854, vagy 1856 szerepel születési dátumként, ma azonban már biztosan tudjuk, hogy a történész 1857-ben, Kassán született.

Dževad Juzbašić – Ress Imre (szerk.): Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker (Thallóczy Lajos a történész és politikus) I. Auflage, Sarajevo – Budapest, 2010.

Törő László Dávid

A történelem mint tudomány és szakma: az Oroszországi történelem (Rosszijszkaja Isztorija) című folyóirat öt éve (2007–2012)

A. N. Medusevskij az Oroszországi Tudományos Akadémia Történeti-Filológiai Osztályán tartott beszámolója írott változatának bevezetőjében kifejti, hogy a vezető tudományos folyóiratban az orosz história, a történetírás és a kutatómódszertan kérdéseivel foglalkoztak. Az országban és a történettudományban végbement változások alapján a kiadvány történetében három szakasz különíthető el, amit nevének változása is tükrözött: alapításától 1991-ig Isztorija SzSzSzR-nek, azután 2008-ig Otyecsesztvennaja Isztorijának, végül Rosszijszkaja Isztorijának hívták. Medusevskij a harmadik periódusban volt főszerkesztő. A szerző előadásában szól a folyóirat koncepcionális alaptételeiről, tudományos prioritásai struktúrájáról, a történettudomány társadalmi, szakértői funkciójáról, a tudományos kommunikációk rendszerében elfoglalt helyéről, végül a fejlődési perspektívákról és célokról. Mindezek, úgy véljük, nemcsak a magyar szakemberek, de a hazai olvasóközönség figyelmére is rászolgálnak.

Medusevskij rámutat, hogy a hagyományos megismerési módszerekkel nem kapunk meggyőző válaszokat napjaink olyan alapvető kihívásaira, amit a globalizáció, az információk változása és a kultúrák sokfélesége támaszt a humán tudományokkal, közte a történettudománnyal szemben. A tudományos közösség mindezt a feleletet a kognitív történelem elméletében találhatja meg. Radikális paradigmaváltásként a hagyományos narratív megközelítésekről át kell térni az analitikus módszerekre, amiről a folyóirat 2008/5. számában írtak. Ugyanígy szükség van a historiográfiai koncepciók és a történelemtudomány módszertanának megújítására. A kiadványban az előbbiekről kerekasztal-beszélgetések és viták anyagait jelentették meg 2009-ben és 2010-ben, amelyekből kitűnik az, hogy milyen tradíciókat kell megőrizni és miket elvetni. Így egyfelől fontos eltávolodni a történelembeli politikai dogmáktól és az ideologizált elképzelésektől, másfelől folytatni

kell a klasszikus orosz történetírás hagyományait, nyitni a világ tudománya felé, szélesíteni a kutatások forrásbázisát és módszertani spektrumát.

A főszerkesztő a folyóirat tudományos prioritásai közül kiemeli többek között a kutatás során feltárt tények hitelessége kritériumainak meghatározását, a történeti megismerés különböző irányzataihoz való viszony tisztázását és a szociológiai, jogi, gazdasági és antropológiai módszerek alkalmazását a történelemtudományban. Az előbbieket alapján vizsgálták például a társadalomtörténet, a mindennapok históriája kérdéseit és a nemek (gender) problematikáját. A vitákban hangsúlyt kapott az életszínvonal és a társadalmi konfliktusok kapcsolatáról szóló korábbi nézetek revidálása, az életminőség történeti változása kritériumainak tisztázása, a szociális tendenciák paramétereinek pontosítása és a különböző társadalomtudományoktól eredő információs források elemzési módszerei. A folyóiratban nagy fontosságot tulajdonítottak a gyors társadalmi változások közepette lezajló szociális és kulturális adaptáció tér- és időbeli keretei és kognitív alapjai vizsgálatának. A szerzők bemutatták, hogyan reprezentálódott az orosz história a világ különböző részein, továbbá az országok közötti információcserét, az egyes kultúrák kommunikációját a változó történelmi szituációkban és a forradalom utáni emigráció kapcsán az orosz kultúra hatását a világ egyes tájain. A kiadványban elemezték az európai és amerikai emigráns orosz diaszpórák tevékenységét, szociokulturális adaptációját és felvázolták a további kutatási irányokat.

A szerkesztőség kiemelten kezelte a regionális történeti problematikát. Anyagok jelentek meg a Volga-vidékről, az Uráli régióról, Szibériáról és Dél-Oroszországról. A folyóiratban elemezték az oroszországi polgári társadalommal kapcsolatos vitatott kérdéseket. Így a történeti jelenség kritériumait, kialakulásának kezdetét, fejlődésének menetét és összetevőit és historiográfiáját. Megkülönböztetett figyelmet fordítottak az értelmiségi közélet alakulására. A Mérföldkövek c. kötet megjelenésének 100. évfordulójára kerekasztal-beszélgetés anyagát tették közzé „Értelmiség és hatalom Oroszországban. 1909-2009” címmel a 2009/6. számban, amelyben különböző tudományágak művelői, napjainkban is aktuális módon, felhívták a figyelmet a forradalmi válságok békés eszközökkel történő megoldására és ebben az értelmiség szerepére. A folyóiratban többször foglalkoztak az egyház, a politikai hatalom és a társadalmi csoportok viszonyrendszerével. 2007-ben az 1917. februári forradalom 90. évfordulója alkalmat kínált a forradalmak okainak, szakaszolásának, társadalmi hatásának és történetírásának újragondolására (2007/6. szám). A forradalom közelgő centenáriuma kapcsán Medusevskij szerint fel kell vetni majd olyan kérdéseket, mint a politikai

rendszer legitimitása, stabilitása, átalakításának módjai és az utóbbiak társadalomszociológiai tényezői. A szerkesztőség úgy véli, hogy az átgondolt reformok lehetnek a forradalmak alternatívái a jogállamhoz vezető úton. Így a folyóiratban eddig hiányzó témák jelentek meg 2008-2010-ben. Ilyen volt a parlamentarizmus, a konstitucionalizmus, az abszolutizmusról az alkotmányos monarchiára való áttérés, a demokratikus többpártrendszer és a konzervatív és a liberális politikai tradíciók története Oroszországban. Mindezek a szerző szerint napjainkig aktuálisak maradtak.

A főszerkesztő ezután a történeti ismeretek társadalmi funkcióit elemzi. Rámutat, hogy egy akadémiai kiadványnál ezek közül a legfontosabb a heurisztikai funkció. Be kell mutatni a társadalmi változások olyan stratégiáját és technológiáját, amelyekkel a fontos célok a leoptimálisabb módon és a legkisebb áldozatokkal elérhetők. A folyóiratban az előbbieket szerint vizsgálta a polgári viszonyok és a jogállam kialakítása irányába tett modernizációs reformokat. A 2011/1. számban a Nagy Reform 150. évfordulójára, a 2012/2-ben pedig Sztolipin reformjairól jelentettek meg írásokat. 2012-ben nemzetközi kerekasztal-beszélgetés résztvevőinek összehasonlító elemzését közzétették az oroszországi és a kínai modernizációról. A kiadvány szerzői részletesen bemutatták az orosz államiság fejlődését a legkorábbi időszaktól egészen a XX. századig. A folyóiratban megjelentek az újkori orosz történelem olyan vitatott problémaköréi (köztük az orosz birodalom bukásának és a forradalomnak az okai, a Nagy Honvédő Háború eseményei, a szovjet és a posztszovjet átalakulás pozitív és kudarcos momentumai), amelyek megosztják a tudományos közösséget. A 2008 és 2011 között közzétett írások új elméleti, metodikai megközelítésekkel és forrásokkal elősegítették a szovjet történeti periódus átgondolását a politikai hatalom természetéről, represszióinak következményeiről, hanyatlásának okairól és az átalakítás lehetőségeiről. Az utóbbival kapcsolatban kiemelnék a 2011/6. számban megjelent „Peresztrojka és a Szovjetunió bukásának okai az analitikus történelem szemszögéből” című anyagot. A szerkesztőség fontos feladatának tartotta, hogy teret adjon a történészek, régészek, nyelvészek tudományos érvekkel és forrásokkal alátámasztott, ugyanakkor nem populista és publicisztikai jellegű vitájának. A folyóiratban szó esett (2008/3. szám) az orosz történelem iskolai oktatásának koncepcióiról és módszereiről. Medusevszkij hangsúlyozza a kiadvány szerkesztőinek hármas célját: 1. a tudományos fogalmak kidolgozását, a történeti folyamatok logikus magyarázatát, 2. a különböző orosz történeti periódusok vizsgálata közötti aránytalanságok mérséklését, 3. az eltérő kutatási irányzatok, nemzedékek és tudományos iskolák egymás iránti figyelmének erősítését.

Ezután a főszerkesztő a folyóiratnak a modern tudományos kommunikációk rendszerében elfoglalt helyéről szól. Rámutat, hogy napjainkban változik a tudományos közlemények struktúrája. Fontos az új tények megjelenítése, a kutatók nemzetközi kapcsolatainak elősegítése, az akadémiai és a felsőoktatási, a központi és a regionális központok információcseréje és a bibliográfiai munka intenzitásának fokozása. A folyóiratban közölt anyagok átfogják az oroszországi história minden részét, a történetírás minden területét és műfaját, így a történelemtudomány fontos információforrását jelentik. Medusevskij kiemeli, hogy korszerűsítették a publikációk tartalmát és szerkezetét. Növelték a történeti kutatások elméletéről és módszertanáról szóló írások számát, a vitatott témákat reprezentáló anyagokat, radikálisan megváltozott a fővárosi és a vidéki szerzők aránya (az utóbbiak javára), nagyobb teret kaptak a felsőoktatást képviselő szakemberek és a rokon társadalomtudományok történelemmel foglalkozó reprezentánsai. A szerkesztőség erősítette a partneri együttműködést az USA, Németország, Kína, Magyarország, Izrael, Szerbia, Dél-Korea és más országok szakembereivel. A folyóirat 2007/5., 2008/6. és 2009/6. számaiban nemzetközi kerekasztal-beszélgetések anyagát tették közzé. A szerkesztőbizottságba nagy-britanniai, németországi és magyarországi (*Szvák Gyula* professzor) ruszisztikai kutatási központok neves tudósai kerültek be. Beszámoltak a külföldi, Kelet-Európa és Oroszország történetével foglalkozó tudományos centrumok, köztük a Szvák Gyula professzor vezette ELTE BTK Ruszisztikai Központ tevékenységéről. Oroszországi és külföldi tudományos tanácskozásokon mutatták be a folyóiratban megjelent anyagokat. Az utóbbiak között említi a főszerkesztő a budapesti Ruszisztikai Központban tartott konferenciákat. Igen fontos a folyóirat szerzőinek bibliográfiai ténykedése: historiográfiai szemléket, recenziókat közölnek, áttekintik az oroszországi históriáról szóló új szerzeményeket, közzéteszik a doktori értekezések jegyzékét. A kiadvány az oroszországi és a külföldi egyetemeken, könyvtárakban és kutatási központokban interneten is hozzáférhető. Így megvan a lehetősége a ruszisztikáról, az Oroszország-ismeretről és az orosz históriáról szóló adatbank kialakításának.

A főszerkesztő befejezésül azt taglalja, hogy milyen szerepet tölt be a folyóirat a szakmai közösség feladatainak teljesítésében. Rámutat, hogy a tudományos paradigmaváltáskor a kiadvány a modern történelemtudomány elméleti átgondolásának komplex programjával lépett fel. Medusevskij hangsúlyozza, hogy a történelmet szigorúan vett tudományos kutatási stratégiával, etikai mércével és magas szakmai színvonalon tanulmányozták, amit a jövőben is folytatni kívánnak. A tudományos elvek és módszerek

elvetése ugyanis, mint kifejti, egyfelől politikai romantikához, másfelől a racionalizmus és az empirikus kutatások tagadásához vezet az emocionális nagyítások és az idealizált valóságkép kedvéért. A folyóirat előtt álló távlatokat az analitikus történetíráson nyugvó új problémák megjelenítése, új forrásoknak és szerzőknek a kutatómunkába való bevonása jelentik. A következő öt évben kutatni kell a globális és regionális történelem, a modernizáció, az oroszországi államiság összefüggésrendszere, a nemzeti identitás, a forradalmak és a politikai reformok és a XXI. század eleji posztszovjet átalakulási folyamat problematikáját. A folyóirat szemben áll az olyan negatív tendenciákkal, amikor a történeti múltat szűk politikai célok elérésére használják fel. A főszerkesztő hangsúlyozza, hogy nem áll szándékukban egyes történeti periódusok tanulmányozását abszolutizálni más szakaszok kárára.

Medusevskij rámutat, hogy a kiadvány tartalmi és módszertani paramétereit több fórumon ismertették és megvitatták. Így a 2011. május 12–13-i szentpétervári előadássorozaton. A főszerkesztő egy beszélgetésben fejtette ki álláspontjukat a történelem iskolai oktatásáról a Történelem című tanároknak szóló tudományos-módszertani folyóirat 2011/16. számában. A kiadványban az analitikus elméleti és módszertani megközelítésekkel, az összehasonlító eljárásokkal, az egyes koncepciók bizonyításával arra törekednek, hogy leválasszák a látszólagos elemeket a valós információkról és mindezzel szigorúan vett tudományos eredményeket mutassanak fel. Így maradhat a folyóirat az aktuális elméleti és módszertani kérdésekre válaszoló fundamentális akadémiai kiadvány.

A. N. Medusevskij: Isztorija kak nauka i professzija: zurnal „Rosszijszkaja Isztorija” za pjaty let (2007–2012). [A történelem mint tudomány és szakma: az Oroszországi történelem című folyóirat öt éve (2007–2012)]. Rosszijszkaja Isztorija. 2012/4. 228–237. o.

Kurunczi Jenő

FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET- EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Ruszlán Grigorjevics Szkrinnyikov

A Canadian-American Slavic Studies rangos nemzetközi szlavisztikai folyóirat rendkívüli vállalkozásba fogott, a kiváló, nemrég elhunyt orosz történész, Ruszlán Grigorjevics Szkrinnyikov (1931–2009) páratlan életműve előtt tisztelegve. A korszakalkotó orosz középkorászra összesen hat folyóiratszám fog emlékezni, mely sorozatból az első kötet (Vol. 47. 2013/3) már meg is jelent *Chester Dunning* (Texasi Egyetem), *Szvák Gyula* (ELTE) és *Igor Tyumencev* (Volgográdi Állami Egyetem) szerkesztésében, orosz és angol nyelvű tanulmányokkal.

Ruszlán Szkrinnyikov – mint ezt a szerkesztői előszó is kiemeli – olyan történész volt, aki a primer forrásokból levonható következtetéseket előbbre tartotta a politikai megfelelési kényszernél, s ennek köszönhetően is válhatott jelentős tudóssá.

Igor Tyumencev tanulmánya (*Ruszlán Grigorjevics Szkrinnyikov: osznoynije vehi tvorcseszkogo putyi*) Ruszlán Szkrinnyikov szakmai pályafutását vázolja fel (ugyanő egy személyes hangvételű visszaemlékezést is közöl *Ruszlán Grigorjevics Szkrinnyikov – strihi k portretu ucsityelja címmel* a lapszámban). R. G. Szkrinnyikov jelentősebb eredményei között említhető, hogy sikerült megállapítania, IV. Iván opricsnyinája (1565–1572) nem egyetlen végső cél érdekében jött létre céltudatos, távolbamutató politika eredményeképpen, hanem éle ad hoc módon mindig mások ellen irányult, s így az opricsnyina története sem egyetlen egységként értelmezendő, hanem több szakaszra osztható. Az opricsnyina első szakaszában a hagyományos moszkvai elit megtörése volt a cél. 1569 és 1572 között az opricsnyina a novgorodi nemesség – írja Tyumencev –, a prikázbürokrácia vezető rétege, a városi lakosság ellen irányult, részben tehát éppen azon csoportok ellen, melyek a monarchia legfőbb támaszai voltak. R. G. Szkrinnyikov opricsnyináról írott művei, valamint a IV. Iván és Kurbszkij levelezésének hitelességét alátámasztó kutatásai mérföldkővé váltak az orosz medievisztika történetében – hangsúlyozza Tyumencev.

Szibéria orosz kolonizációját kutatva Szkrinnyikov forráskritikai vizsgálatokkal megállapította, hogy Jermak szibériai expedíciója 1581-ben (és nem 1582-ben) kezdődött.

R. G. Szkrinnyikov meggyőző módon amellett érvelt, hogy IV. Iván nem tiltotta be véglegesen a parasztok szabad mozgását az őszi György-napi szabad költözés *ideiglenes* eltörlésével. Noha Borisz Godunov uralma idején általánossá vált a parasztok szabad költözésének korlátozása, de ez is „ideglenes” jelleggel és pénzsszerző céllal. Az elit városi lakossággal szembeni korlátozó törekvései sikertelenek maradtak, azonban a gyengébb érdekérvényesítő lehetőségekkel rendelkező falusi népesség szabad mozgásának korlátozása már a XVI. század végén kezdetét vette.

R. G. Szkrinnyikov a zavaros időszak történetét nem parasztháborúként írta le, hanem az orosz elitben végbement szakadásban látta az okát. Az elit törését az opricsnyina és IV. Iván terrorja okozta. Novgorod bukása (1478) kapcsán megállapította, hogy az nem „egyesülés” volt, hanem kegyetlen hódítás, melynek során Moszkva erőszakosan felszámolta az autochtón novgorodi intézményrendszert. Kimutatta, hogy már III. Iván kísérletet tett az egyházi földek szekularizációjára. Igen eredeti Oroszország-történetet vázolt fel a '90-es években megjelent egyetemi tankönyvében, melyben, újraértelmezve a korai elbeszélő forrásokat, hangsúlyozta a normannok államszervező szerepét (Ruszt egyenesen Kelet-Európai Normandiának nevezve) és megállapította, hogy az orosz despotizmus genezise független a mongol hódítástól. 1478, Novgorod bukása fordulóponthoz vezetett az orosz történelemben. A magántulajdonú novgorodi földek elkobzása azzal a következménnyel járt, hogy az állam vált a legnagyobb tulajdonossá. A javak ilyen koncentrációja felgyorsította az önkényuralmi rendszer kiépülését, ami végső soron katasztrofális következményekkel járt Oroszország számára gazdasági és politikai értelemben egyaránt. A XVII. század végére azonban a szolgálati pomesztyebirtokok de facto magánbirtokká váltak, ezután az állami földtulajdonlás elsőségét csak erőszakos eszközökkel lehetett visszaállítani.

A moszkvai nemesség válsága előkészítette a talajt I. Péter reformjai számára. I. Péter reguláris hadsereget teremtett, ezzel feleslegessé váltak a nemesi önkéntes haderők.

A kötet másik szerkesztője, Szvák Gyula cikkében (*R. G. Szkrinnyikov: The Historian and the World – the World of the Historian (An Attempt at Reconstruction)*) a szovjet történetírás korszakaiba ágyazva mutatja be R. G. Szkrinnyikov, ezen, bizonyos értelemben az 1917 előtti orosz értelmiségi attitűdöt képviselő történész életművét. R. G. Szkrinnyikov munkássága a

„hruscsovi enyhülés” korában kezdődött. R. G. Szkrinnyikov művei és ezek nyelvezete illeszkedett a szovjet történettudomány marxista paradigmájába és fogalomrendszerébe (feudalizmus, centralizáció, osztályok), azonban a pétervári történetírói iskola képviselőjeként erős forráskritikai szemlélet és a primer kútfők iránti tisztelet jellemezte munkásságát. Szvák Gyula felhívja a figyelmet arra, hogy az 1990-es években megváltoztak R. G. Szkrinnyikov nézetei a centralizáció és a moszkvai típusú („despota”) fejlődési modell alternatíváit illetően (igyekezve hangsúlyozni a cári despotizmus állítólagos bojár alternatíváját).

A kötet részletes Szkrinnyikov-bibliográfiát is tartalmaz, és még néhány kisebb tanulmányt.

Sz. Lobacsov írása (*Media and Message in Medieval Russia: Transition from Parchment to Paper*) a középkori Rusz kommunikációs formáit – értelemszerűen a fennmaradt írásos emlékek alapján írásos kommunikációs formáit – vizsgálja. Kvantitatív jellegű összegzésben mutatja ki, hogy Novgorod környékén volt a legfejlettebb az írásos kultúra.

V. A. Kivelson érdekes cikke (*Witchcraft with a Novgorodian Flair?*) a Novgorod és Moszkva közötti kulturális-mentális különbségeket igyekszik feltárni a Razrjadnij prikaz boszorkányperei alapján. Novgorodból alig vannak boszorkányperek a XVII. századból, amit talán a még ekkor is élő „racionális” szellemmel lehet magyarázni (bár a boszorkányperek gyakoriak voltak a közkeletűen racionálisabbnak tartott nyugati protestánsoknál is). A szerző korábbi középkori példákkal is demonstrálni igyekszik a novgorodiak „racionalitását”, mágikus magyarázatokkal szembeni szkepszisét.

Dmitrij Liszecjev cikke koztromai példa alapján azt demonstrálja, a XVII. század elején a zavaros időszak megnyitotta az utat a vidéki tisztviselőréteg előtt a moszkvai pozíciók elfoglalására.

Chester Dunning, Szvák Gyula, Igor Tyumencev: Essays in Honor of Russian Grigorjevics Szkrinnyikov (Esszék az orosz Grigorjevics Szkrinnyikov tiszteletére) Canadian–American Slavic Studies. Volume 47. No. 3. 2013. Part 1.

Gyóni Gábor

A családnevekre vonatkozó szabályok a XVIII–XX. századi lengyel jogban

Andrzej Gulczyński az Adam Mickiewiczről elnevezett poznani egyetem jogtörténeti tanszékének professzora. Szakterülete a XIX–XX. századi (és leginkább a két világháború közötti) lengyel jog története, továbbá a jogi archeológia és az ikonográfia. E különböző területeken elért kutatási eredmények szépen ötvöződnek a szerző 2010-ben megjelent monográfiájában.

Ahogy egy adott folyó vagy egy hegy a nevével határozható meg, az embert is a neve különbözteti meg a többi embertől. A név azonban nemcsak konkrét egyénné tette és teszi az embert, hanem egyben azt is jelöli, hogy mely családhoz, nemzetiséghez, társadalmi csoporthoz, réteghez, illetve – bizonyos esetekben – mely szakmához tartozik az illető. Éppen ezért a név fontos jele az ember egyéniségének és jogalanyiságnak.

A terjedelmes monográfia a gyermekek családnevének jogi szabályozásával foglalkozik. Az első családnevek már a középkorban kialakultak, a jogi szabályozás azonban csak a XVIII. század második felétől indult meg e területen (itt a szerző kiemeli a Zamoyski-féle 1776-os polgári törvénykönyvtervezet és a II. Szaniszló Ágost király nevéhez fűződő kódex szabályait). A könyv arra is kitér, hogy a XVIII–XIX. századi Varsói Fejedelemség és Lengyel Királyság jogára milyen erős hatást gyakoroltak a külföldi (német, osztrák, orosz és francia) magánjogi szabályok. (A magyar joggal a szerző itt nem foglalkozik.)

A családnév meghatározására vonatkozó jogi szabályok fejlődése jól mutatja a családon belüli viszonyok alakulását. Elsősorban az apai hatalom és az államhatalom konfliktusát kíséri figyelemmel a szerző: a fejlődés oda vezetett, hogy az apa döntése helyett az állam írja elő, milyen vezetéknévvel viseljen a gyermek. A női egyenjogúság érdekében tett intézkedések szintén korlátozták az apai hatalmat. Érdekes, hogy a női egyenjogúság a névadás terén csak 2008-ban teljesedett ki Lengyelországban, amikortól a szülők a gyermek vezetéknévének meghatározásakor szabadon választhatnak az apa

és az anya vezetékeve közül, és ezt nemcsak a házasságon belül, hanem a házasságon kívül született gyermekek esetében is megtehetik.

A korábbi korszakokban a házasságon belül és a házasságon kívül született gyermekek vezetékeve az eltérő jogi helyzetet is jól tükrözte. Sajátos kategóriát képeztek azok a gyermekek, akiknek szülei ismeretlenek voltak. Mindig is különleges helyzetben voltak az örökbefogadott gyermekek, akiknek az esetében a név meghatározásakor konfliktus keletkezhetett az eredeti és az új (az örökbefogadó) család között.

A monográfia szerkezetileg nyolc fejezetre tagolódik, amelyből az első kettő olyan általános kérdésekkel foglalkozik, mint például a név jelentősége és a névnek mint jogintézménynek a kialakulása. A szerző itt nem csak jogi, hanem nyelvtani szempontból is részletesen vizsgálja az egyes családnevek kialakulását. A harmadik fejezet a házasságon belül, a negyedik fejezet pedig a házasságon kívül született gyermekek családnevére vonatkozó jogi szabályozás fejlődésével foglalkozik Lengyelország területén a XVIII. századtól kezdve gyakorlatilag napjainkig. A szerző bizonyos kérdések vonatkozásában még régebbi időkre is visszatekint, egészen a XIV. századig.

A további négy fejezet a név megszerzésének egyes módjait elemzi. Az ötödik fejezet a gyermekek házasságból való származása elismerésének általános kérdéseit, a következő fejezet pedig az elismerésnek a gyermek nevére gyakorolt hatását taglalja. A hetedik fejezet a gyermek származásának bírósági megállapításával és a gyermek nevének ilyen esetekben való meghatározásával foglalkozik. Végül az utolsó fejezet a névszerzés egyéb módjait tárgyalja. Ide tartozik például az ismeretlen szülők gyermekének névszerzése is.

Az igen gazdag lábjegyzet-apparátussal rendelkező művet angol nyelvű összefoglaló, részletes bibliográfia, levéltári okmányjegyzék és névmutató teszi teljessé. A könyv nem csak történészek, hanem a családjoggal és a közigazgatási joggal foglalkozó jogászok érdeklődésére is számot tarthat.

Andrzej Gulczyński: Nazwisko dziecka. Ewolucja ukazowania relacji rodzinnoprawnych (A gyermek vezetékeve. A családjogi kapcsolat szabályozásának fejlődése). Wydawnictwo naukowe UAM, Poznań, 2010, 476 old.

Pavel Salák
A cseh nyelvű ismertetést magyarra fordította: Matej Pekarik

A szerb kérdés a magyar országgyűlésben, 1690–1918

Dejan Mikavica, az Újvidéki Egyetem történelem tanszékének vezetője több mint egy évtizede kutatja a magyarországi szerbek újkori történetét. Az utóbbi években több könyvet publikált a vajdasági szerbek jogállásáról (A Szerb Vajdaság a Habsburg-monarchiában 1690–1920. A Dunától és Szávától északra lakó szerbek állam- és autonómiaeszméje, 2005), illetve a szerbek kiemelkedő politikusairól: Svetozar Miletićről (2006), Mihailo Polit Desančićről (2007), Laza Kostićról (2011). Emellett közreműködött Miletić írásainak kiadásában. Legújabb könyve a magyar törvényhozásnak a szerb kérdéshez fűződő viszonyát vizsgálja, illetve a szerb nemzetiségű képviselők tevékenységét mutatja be a magyar országgyűlésben. A több évszázadot – a szerbek újkori betelepülésétől a történelmi Magyarország felbomlásáig – átfogó kötet kronologikus rendben halad, az egyes fejezetek kezdő- és végdátumait a szerbek helyzetében bekövetkező változások adják, ily módon a periodizáció természetsszerűleg eltér a megszokott magyar korszakolástól (Egyenlőség és diszkrimináció, 1690–1848; Állam az államban, 1848–1860; Kiegyezés és felségárulás, 1860–1876; A legyőzöttek diadala, 1876–1918).

Az osztrák–török háborúk idején (1683–1699) a szerbség számos privilégiumot kapott a bécsi udvartól, amelyben garantálták a szerbek személyes szabadságát, a pravoszláv vallás gyakorlásának szabadságát, az ortodox egyház belső rendjének tiszteletben tartását, valamint azt, hogy a szerbek saját, önkormányzattal rendelkező intézményeket hozhatnak létre. Különös jelentőségű volt az 1690. augusztus 21-i privilégium, amelyet I. Lipót császár adott III. Arsenije Čarnojević (Csarnojevics Arzén) érseknek. A privilégiumot a szerbek kérésére adták ki (a magyar kancellária is megerősítette december 11-én), és ebben a szerbeket nemzetnek (*natio Rasciana*) ismerték el. Ennek értelmében szabadon választhatják érsekeiket, aki az egyház és a nemzet egyházi és világi vezetője, emellett használhatják régi kalendáriumiakat; a kolostorok és a templomok, illetve bizonyos világi javak szintén

az érsek fennhatósága alá kerültek. A császár Jovan Monasterliját (Monaszerly János) alvajdának nevezte ki. Az újabb privilégium (1691. augusztus 29.) pedig kivonta a szerbeket a magyar vármegyék és a magyar országgyűlés joghatósága alól. Pátensek intézkedtek arról, hogy a szerbek nem tartoznak a földesúri, illetve vármegyei joghatóság alá, valamint nem kötelesek tizedet fizetni, az egyházi adót a pravoszláv egyháznak kell szolgáltatniuk (1695. március 4., 1698. június 16., július 1., 1699. március 2., július 21.). Ezek a privilégiumok jelentették a szerb mint egyenlő politikai nemzet létének alapjait.

A magyar és a horvát nemesség véleménye szerint a Habsburg-uralkodóknak köszönhetően a határőrvidéken és egyéb területeken a szerbek különleges társadalmi státuszt élveztek, amit a nemesség illegitimnek tartott. A magyar országgyűlések (1708, 1723, 1729) nem foglalkoztak a szerbek panaszaival, a szerbek kérése ellenére – attól való félelmükben, hogy állam jön létre az államon belül – nem foglalták törvénybe a privilégiumokat. Uralkodása elején Mária Terézia is megerősítette a szerbek privilégiumait, a Dunai, Tiszai, valamint a Maros menti Határőrvidék felosztásával és a területek beolvasztásával a megyerendszerbe azonban a szerbek sokat veszítettek pozíciójukból. Uralkodása második felében a császárnő tovább folytatta a szerbek magyar joghatóság alá, a megyék és a városok, illetve az országos magyar hivatalok alá rendelését (Magyarországon az udvari kancellária, a határőrvidéken az udvari haditanács alá). Regulamentumaiban (1770, 1777) megfosztotta a metropolitát világi hatalmától, kimondta, hogy a szerbek csak egyházi ügyekben függnek a szerb egyházfőtől, megszüntette az Illír Udvari Deputációt, iskolareformjával pedig beleavatkozott a szerb iskolarendszerbe és megsértette az oktatás autonómiáját. Ezekkel az intézkedésekkel a császárnő a magyarok számára tett engedményeket.

A XVIII. század utolsó évtizedében a szerb nemzeti törekvések megfogalmazását több tényező serkentette, illetve befolyásolta, így például a jozefinista reformok, valamint az osztrák–török háborút lezáró szisztovói béke (1791), melynek értelmében Belgrád török kézen maradt. A II. József nyelverendelete ellenében meginduló, a magyar nyelv használatának kiterjesztését célul tűző mozgalom, az 1791. évi, a magyar nyelv használatáról szóló törvény, valamint a *natio Hungarica* értelmezése fokozta a bizalmatlanságot a szerbek és a magyarok között. Az 1790-es országgyűlés csak a pravoszláv vallás és egyház szabadságát volt hajlandó elismerni, a szerb nemzet egyenjogúságát, illetve a szerb privilégiumokat azonban nem (1791:27. tc., 1792:27. tc.).

A következő országgyűlések, különösen az 1830–40-es években kiterjesztették a magyar nyelv használatát, több területen kötelezővé tették annak ismeretét, a latint számos esetben felváltotta a magyar, mindezt a szerbek diszkriminatívnak vélték. Leginkább pedig azt a törekvést, hogy az anyakönyveket és az egyházi dokumentumokat a szlaveno-szerb helyett magyarul vezessék. 1832-ben Stevan Stanković budai püspök tiltakozott is I. Ferencnél, 1843-ban pedig Josip Rajačić püspök szólalt fel a szerb egyházi, politikai egyenlőség érdekében.

A magyar reformellenzék sem mutatott megértést a nemzeti demokratikus törekvések iránt. A magyar nemzet- és államfelfogás a történeti jogon alapult, amely szerint egy államban csak egy politikai nemzet létezik. Ez sok tekintetben a korábbi feudális nemzetfelfogásra emlékeztet. Eszerint a nem magyarok igényei a kulturális autonómia és a liberális polgárjogok keretei között valósulhatnak meg, a másnyelvűség nem jelent alapot kollektív jogokhoz. A kollektív jogokra olyképpen tekintettek, hogy az az ország területi egységének és a magyar nemzetnek a felbontásához vezet. Franciaország és az Egyesült Államok példájából kiindulva, mely országokban megvalósult az egy politikai nemzet eszménye, támogatták az asszimilációt. Az asszimilációs törekvések a szerbek esetében komoly akadályokba ütköztek, mivel ők összefüggő területeken éltek, iskolai-egyházi autonómiával, a határörvidéken különleges jogállással rendelkeztek és megőrizték szilárd nemzeti tudatukat.

A politikai egyenlőség, a szerb mint nemzet elismerésének hiánya az ellentétek kiéleződéséhez, fegyveres harchoz vezetett 1848–49-ben. 1848-ban gyorsan világossá vált, hogy a magyar politikai mozgalomban a nemzeti, függetlenségi törekvések határozottabb támogatást nyernek az agrár- és szociális kérdésekkel szemben. Az elnyert politikai, nemzeti jogok csupán a magyarokra vonatkoznak. Azzal, hogy az ország lakosságának többségét nem magyarok alkotják, a forradalom irányítói nem számoltak, a magyar államiság folytonosságának biztosítása érdekében a nem magyarok nemzeti jogait nem tartották tiszteletben. A szerbek az 1848. tavaszi események során kollektív jogaik meglétének bizonyítékaiként privilégiumaikra hivatkoztak. Március 17–19-én 17 pontos programot állítottak össze, amelyben összefoglalták nemzeti és társadalmi követeléseiket. Reményüket fejezték ki, hogy a magyar kormány hamarosan elismeri, hogy a nemzetiségek egyenlő jogokkal rendelkeznek, és tiszteletben tartják azok nyelvi és kulturális hagyományait. A program közvetlenül nem tett említést szerb terüetről. 1848. március 27-én Újvidéken Đorđe Stratimirović vezetésével szerb bizottság alakult, és küldöttséget menesztett Pozsonyba, hogy tárgyaljon a

szerb program elfogadtatásáról. Kossuth kijelentette, az igények egy része a márciusi törvények meghozatalával teljesült, a többitől majd az országgyűlés dönt. A parlament azonban továbbra is úgy foglalt állást, hogy Magyarország csak egy politikai nemzet létezik, és ezúttal is elvetette, hogy a szerbek egyenlő politikai nemzetet alkotnak. Ily módon a szerb–magyar ellentét kirobbanása elkerülhetetlenné vált. Kossuth Stratimirović figyelmeztetését – hogy a szerbek majd másik oldalon fogják igazukat keresni – hazaárulásnak tekintette, és kijelentette: a szerb–magyar vitát majd a kard fogja eldönteni. Válaszában Stratimirović megjegyezte, a szerbek nem félnek a kardtól.

1848 májusában Karlócán a szerbek nemzeti gyűlést tartottak. Az első nap pátriárkát és vajdát választottak, majd a második nap kimondták az önálló szerb politikai nemzet létét, valamint hogy a Szerémség, Bácska, Baranya és a határőrvidék területeiből különálló egységet hoznak létre a Habsburg-monarchián belül (Szerb Vajdaság). Az udvar eleinte elvetette a májusi szkupstina határozatait. A császárt Innsbruckban felkereső delegációnak azt mondták, csak a magyar országgyűlésben, a magyar kormánynál és a törvényes szerb gyűlésen nyilváníthatják ki kívánságaikat. A bécsi kormány érdektelenséget mutatott a szerb igények és elképzelések iránt.

A szerb–magyar ellentét 1848 májusában robbant ki, amikor az udvar úgy rendelkezett, hogy az udvari haditanács helyett a magyar honvédelmi minisztérium veszi át a felügyeletet a magyarországi és erdélyi hadsereg és laktanyák felett. A parlamenti választások júniusban nem módosítottak a magyar–szerb kapcsolatokon. A helyzet részben az itáliai forradalom leverése után változott meg, 1848 októberében az osztrák tábornokok a magyarok elleni harcra szólították fel a szerbeket is. A szerbek politikai és katonai döntésében, amely a több mint egy évig tartó háborúhoz vezetett, és amelyet a kölcsönös kegyetlenkedés jellemezett, nagymértékben szerepet játszott, hogy a szerbeknek nem volt igazi katonai szövetségesük (Horvátország ugyan a magyarok ellen lépett fel, de számos esetben meg nem értés terhelte a szerbek és a horvátok közötti kapcsolatokat, a románok pedig ingadoztak, illetve megegyezéseket kötöttek a magyarokkal), valamint a határőrség szerbjeinek elkeseredettsége az 1848. június 8-i császári döntés miatt, amely a magyar kormány alá rendelte a határőrvidéket. Az 1849. áprilisi detronizációval egy időben a magyar csapatok sikereket értek el a déli területeken, az év nyarán azonban az osztrák csapatok elfoglalták a szerbek által lakott vidékeket. A polgári és a katonai hatalom Jelačić kezében össz-pontosult.

A magyar politikai és katonai vezetők – későbbi memoárjaik tanúsága szerint – úgy látták, hogy az ellenségeskedésekért a szerbek a felelősek,

hiszen a magyar kormány nekik is biztosította a polgári egyenjogúságot és szabadságjogokat. Hálátlansággal vádolták meg a szerbeket, akiket korábban a magyar állam befogadott. A magyarok „nagylelkősége” azonban csak a polgári szabadságjogokra és a nyelvhasználatra, valamint az egyház autonómiájára vonatkozott, ezen túl nem terjedtek a magyar engedmények. 1849 májusában Kossuth kijelentette: Magyarországot nem osztják fel, és elképzelhetetlen egy olyan kapcsolat Magyarország és a szerb területek között, mint amilyen a Porta és Szerbia között fennáll. Andrássy Gyula is hasonlóan nyilatkozott Ilija Garašaninnal folytatott tárgyalásain júniusban.

Annak ellenére, hogy a szerbek Bécs mellé álltak, az udvar sem igyekezett a szerbek igényeit teljesíteni. Ferenc József december 15-i manifestuma a májusi szkupstina határozatai közül csak a pátriárka- és vajdasálasztást erősítette meg, a szerb adminisztratív terület kialakítását viszont nem. Az oktrojált alkotmány sem emelte a Szerb Vajdaságot koronataromány szintjére, amiképp Rajačić pátriárka kérte.

A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság létrehozása (1849. november 18-i pátens) nem váltott ki egyöntetű örömet a szerbek körében, mivel jelentősen különbözött a szerb elképzelésektől. Kettévágták a Szerémséget, és az új egységnek nem volt része a továbbra is fennálló határőrvidék. A vajdaság valamivel több mint 1,4 millió lakosából 397 ezer volt román, 335 ezer német, 321 ezer szerb és 221 ezer magyar. A közigazgatás nyelve a német volt, de számos szerb befolyásos hivatalhoz jutott. Ebben az időszakban jöttek létre azok a lapok, amelyek köré a feltörekvő politizáló generáció tagjai tömörültek. A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság 1860. decemberi megszüntetését a németek és a magyarok örömmel fogadták, mivel a vajdaság léte a magyar államfelfogással összeegyeztethetetlen volt, és a nemzeti kérdés demokratikus, föderalista rendezésére nem volt fogadó készség a magyarok körében.

Az 1860-as évek elején elveszett a szerbek politikai szerepe, az udvar és a magyarok között tárgyalások kezdődtek. Az októberi diplomát és a februári pátentst a Svetozar Miletić körül tömörülő szerb liberálisok nem tekintették számukra kedvező kiindulópontnak. Úgy vélték, hogy jogi helyzetüket a magyar országgyűlésben létrehozott kompromisszum alapján kell rendezni. A privilégiumok a szerb liberálisok számára nagy tekintélyű, becses dokumentumok voltak, de ők államjogi szerződésekkel kívánták jogaikat biztosítani. Azt javasolták, hogy a svájci kantonok mintájára, főképpen Bács-Bodrog és Torontál megyék területeiből kerekítsenek ki egy nagy megyét, amelynek szerb jellege lenne a magyarországi megyei önkormányzatiság jellemzőivel (törvényhozás, közigazgatás).

Javaslatukat az 1861. évi országgyűlés sem hallgatta meg. A diéta 1848-as álláspontot foglalt el a nemzetiségi kérdésben (teljes polgári egyenlőség). A nemzetiségi kérdéssel foglalkozó bizottságba is szinte csak magyarokat választottak. Eötvös József javaslatát, mely anyanyelv-használati jogot biztosított a közigazgatás alsóbb szintjein, valamint az egyházban és az oktatásban, a szerb liberálisok szűk körűnek találták.

Az 1861 áprilisában megtartott szerb nemzeti-egyházi kongresszus (Blagoveštenski sabor) a taktikai és ideológia kérdésekben jelentkező megosztottság ellenére kiállt – mai kifejezéssel élve – a területi autonómia, egy szerb területi egység (vajdaság) létrehozása mellett. A vajdaságnak megyegyűlése, közigazgatási autonómiája, zászlaja, címere lenne, képviselőket küldene a magyar országgyűlésbe, hivatalos nyelve pedig a szerb. Az elképzelt terület 300 ezer szerbet és 350 ezer egyéb nemzetiségű ember foglalna magában, a határörvidéki területekkel való kiegészítés után körülbelül egyenlő lenne a szerbek és más nemzetiségűek aránya (500-500 ezer). A gyűlés határozatait megküldték a királynak. Az államtanács ülésein a magyar kancellár, Forgács Antal több ízben is fellépett egy privilegizált terület létrehozása ellen, és Ivan Mažuranić horvát-szlávon udvari kancellár is ellemezte a szerb terv megvalósítását (leginkább a Szerémségnek a vajdasághoz csatolását). A gyűlés határozatai egyúttal negatív visszhangot váltottak ki mind a magyar, mind a horvát országgyűlésben.

A kiegyezés hosszú időre megszabta a nemzetiségi igények sorsát is. A felirati vitában (1866. február) Đorđe Stratimirović és Svetozar Miletić ismételen sikertelenül léptek fel azon felfogás ellen, miszerint Magyarországon csak egy politikai nemzet van. A nemzetiségi képviselők indítványait a nemzetiségi törvény vitájában is elvetették. Miletić hiába próbálta az 1861. évi Blagoveštenski Sabor határozatait a törvény vitájában érvényre juttatni. Eötvös József kifejtette, Magyarország nemzetiségi szempontból olyan sokszínű, hogy nem lehet nemzetiségi területekre felosztani úgy, hogy mások nemzeti érzelmeit és jogait ne sértenék. A nemzetiségek egyenjogúságáról szóló (1868:44. tc.) törvény paragrafusai a polgári egyenlőség biztosítása mellett a nemzetiségi joghasználat lehetőségeit sorolják fel. A szerb politikusok kritizálták a népiskolai törvényt is, mivel véleményük szerint oktatási rendszerüket teljes mértékben, minden beleszólás nélkül az egyházi-iskolai autonómia kereteiben kell intézni.

Az 1860-as évek második felében a szerb liberális politikusok Miletić vezetésével párttá szerveződtek (Szerb Nemzeti Liberális Párt). Becskereki programjukban (1869) kiálltak a nemzetiségek egyenlősége, a közigazgatási egységek nemzetiségek szerinti kialakítása mellett, valamint megismétel-

ték a blagoveštenski nemzeti-egyházi kongresszuson megfogalmazott szerb terület kialakítása iránti igényüket. A párt képviselői a következő parlamenti ciklusban (1869–1872) megtapasztalták: a nemzetiségekkel kapcsolatos magyar felfogásban nincs változás. A magyar politikai vezető réteg egyre inkább az asszimiláció erősítésében látta hatalma biztosításának zálogát.

A szerb liberális parlamenti képviselők az újabb ciklusokban is határozottan próbálták a nemzeti és demokratikus érdekeket védeni, Mihailo Polit Desančić bírálta a határőrvidék beolvasztását a megyékbe, és közeledett az általános választójogot követelő baloldalhoz, mivel a választójog kiterjesztése a nemzetiségek egyenjogúságához is hozzájárulna. A Deák-párt és a Tisza-féle Balközép Párt egyesülése, a Szabadelvű Párt létrejötte (1875. március 1.) a nem magyar nemzetiséggel szemben még keményebb fellépéshez vezetett. Kiviláglott ez Polit és Tisza Kálmán vitájából is. Az 1875. évi választásokon csak két szerb liberális került be a parlamentbe (Miletić és Polit), ami mutatta, a becskerek program szellemében aligha lehet megoldani a szerb kérdést. A többi szerb képviselő személyes érdekeitől vezérelve a magyar pártok padosaiban foglalt helyet, és a szerb kérdésre a magyar Szent István-i állameszme szemszögéből tekintett.

A keleti kérdés előtérbe kerülésével újabb ellentét bontakozott ki a szerb liberális képviselők és a magyar parlamenti többség, valamint a magyar közvélemény között. Az Osztrák–Magyar Monarchia politikája ugyanis nem támogatta a szerbek által lakott államok egyesülését, vagyis a szerb államiság gondolatát. Miletić 1876 májusában–júniusában belgrádi barátainak 20–30 ezer dél-magyarországi szerb harcost ígért a törökellenes háborúhoz. Nem sokkal később, július 5-én felségárulás vádjával letartóztatták. Ezzel végleg lezárult a szerb–magyar szolidaritás és politikai együttélés lehetősége. Miletić letartóztatásával véget ért az a korszak, amelyekben a szerb elit a szerb kérdést Magyarországon belül kívánta megoldani, mégpedig a szerb–magyar politikai egyenlőség, a polgári és kollektív jogok elve alapján.

Az 1875-ös választások után a Szabadelvű Párt konszolidálta a hatalmát. A korszakban Magyarország egyrészt igyekezett nagyobb önállóságot szerezni a bécsi udvartól és katonai köröktől, másrészt az erőltetett asszimilációval a magyar állameszmét és a nem magyar népek feletti uralmat kívánta erősíteni. A Monarchia imperialista törekvéseit sem a magyar kormány, sem a magyar parlament komolyan nem kérdőjelezte meg. A magyar külpolitikai törekvéseket, amelyektől végső soron a magyar–szerb kapcsolatok is függtek, az orosz expanziótól való félelem határozta meg. Ez befolyásolta a közvéleménynek a magyarországi szerbekről és a szerbiai törekvésekről kialakított képét is, és csak a XX. század elején, amikor Oroszország a Tá-

vol-Kelet irányába fordult, gyökeresedett meg a magyar vezetőkben, hogy az összeütközés Oroszországgal elkerülhető.

A szerb liberális politika Miletic letartóztatása és bebörtönzése után új fázisába érkezett. A szerb liberálisok az 1876–1918 közötti korszakban a magyar állameszmét minden lehetséges fórumon bírálták. Szemben a turkofil magyar állásponttal a liberális szerb politikusok és sajtó a török Európából való kiszorítását, az Oszmán Birodalom elleni háborút, ennek nyomán Bosznia és Hercegovina, illetve Szerbia egyesülését vizionálták és támogatták. Polit a Branik hasábjain többször is hangot adott, hogy a magyar és a szerb törekvések egymással szöges ellentétben állnak. Az 1878., majd 1881. évi választások után parlamentbe jutó szerb liberális képviselők bírálták Bosznia-Hercegovina okkupációját. 1882-ben Miletic nem szavazta meg, hogy pótlólag forrásokat biztosítsanak a Boszniában lévő okkupációs erők számára (a kormánypárti szerb képviselők viszont igen). 1879-ben Polit bírálta a magyar nyelv mint tantárgy bevezetését az iskolai oktatásba, mondván, semmilyen oktatási, kulturális haszna nincs, egyedül politikai célja van. (A kormánypárt padsoraiban ülő Petar Stojkovic viszont támogatta a javaslatot, sőt szerinte már tíz évvel korábban be kellett volna vezetni.) 1883-ban a középiskolai törvény vitájában Polit bírálta a diszkriminatív magyar politikát, és kifejtette, a magyar kultúra nem áll a nem magyar népek kultúrája felett.

Nem sokkal az 1884. évi választások előtt a szerb tábor tovább differenciálódott. Az úgynevezett notabilitások szakítottak a becskerekkel, és új programot alkottak, amely 67-es alapokon állt, és a nemzetiségi törvényben foglaltak, valamint a nemzeti-egyházi autonómia tiszteletben tartását jelölte meg célként. Képviselőik a parlamentben általában a kormánypárttal szavaztak.

A korábbi Szerb Nemzeti Liberális Párt kettészakadt, az ifjabb nemzedék tagjaiból létrejött a Szerb Nemzeti Radikális Párt. Mind a két irányzat elképzeléseit egy-egy lap kürtölte világgá (Branik, illetve Zastava). A liberálisok programja, amely a Branikban jelent meg, nem szakított a becskerekkel programmal. Ugyanakkor a szerb vajdaság elképzelése egyre ritkábban és egyre inkább mint csak emlék jelent meg a lapban, a liberálisok a nemzeti egyenjogúság kérdései felé fordultak. Polit a nemzetiségek 1895. évi budapesti kongresszusán Magyarország átalakítását, a nemzeti autonómiák megyei alapon való kialakítását javasolta.

A radikálisok szintén sok mindent átvettek a miletici programból, de társadalmi változásokat is sürgettek. 1887-es programjukban az osztrák-magyar kiegyezés megváltoztatását javasolták, Magyarországnak nagyobb

autonómiát kívívva. Együttal kimondták, a szerbeknek joguk van az autonómiára, és nem csak nemzeti-egyházi autonómiára. Elvetették a nemzetiségi törvény által is képviselt egy politikai nemzet elvét; a nemzetiségek egyenlőségét és a közigazgatási területek nemzetiség szerinti átalakítását tűzték ki célul, a nemzetiségeknek szélesebb anyanyelvhasználatot biztosítva. Horvátország területén a szerb pravoszláv egyház teljes autonómiáját, a szerb nyelv, valamint a cirill és a latin írás egyenjogúságát követelték. Az 1902. májusi nemzeti-egyházi kongresszusi választások során a Jaša Tomić vezette radikálisok a szerbségen belüli legmeghatározóbb elemmé váltak. A radikálisok a századfordulótól kezdve élesen bírálták a magyarosítást, Tisza István pártját, de a magyarországi parlamentben ekkor csak egy képviselőjük volt.

A Radikális és Liberális Párt képviselői utoljára az 1906–1910 közötti ciklusban vettek részt az országgyűlés munkájában (3, illetve 1 képviselő). Polit parlamenti beszédében továbbra is elfogadhatatlannak tekintette a magyar politikainemzet-felfogást. Az 1868–1906 közötti magyar politikát elhibázottnak és antidemokratikusnak mondta, Magyarországot pedig arisztokratikus, oligarchikus államnak nevezte. Felhívta a figyelmet a föderalizmus elvére. A későbbiekben felszólalt a vámháború ellen, valamint interpellált a balkáni vasútépítések és a Szerbiával kötött kereskedelmi szerződés ügyében. Felszólalásai során és cikkeiben élesen elítélte az annexiót. Tiltakozott az Apponyi-féle iskolatörvény ellen, amely bevezette a magyar nyelv kötelező oktatását az iskolákban, és amelytől gyors asszimilációt vártak a magyar képviselők. Ugyanakkor egyre elviselhetetlenebbnek érezte az őt körülvevő hangulatot a parlamentben.

A Balkán-háborúk idején újabb próbatétel nehezedett a szerb–magyar kapcsolatokra és a magyarországi szerbekre. Tisza István magyar miniszterelnök a harcos balkáni beavatkozás híve volt. A magyar sajtó Szerbia megbüntetése, az önálló albán állam megalakítása mellett agitált, elítélte Montenegrót, mondván, megakadályozta a békefolyamatot. A második Balkán-háború idején Bulgária összeomlástól való megmentése mellett szállt síkra. Ezzel szemben a nemzeti felszabadítás és a szerb államiság programjának megvalósítását a magyarországi szerb politikai közösség egyöntetűen üdvözölte.

Összességében a magyar állameszme rányomta a bélyegét szinte valamennyi kérdésre. Az 1867-ben kialakított keretek között, amelyhez a magyarok és a szerbek teljesen ellentétes módon viszonyultak, a szerbek nem tudták elérni politikai és nemzeti egyenjogúságukat és nem tudták megvalósítani nemzeti programjukat azokon a területeken, ahol többséget alkottak.

A magyar kormány és közvélemény elutasította a nem magyar népeknek Magyarországon nemzeti és föderatív alapon való átalakítására vonatkozó elképzeléseit. A magyar mint egyedüli politikai nemzet gondolata akadályt képezett a szerb politikai-területi autonómia megvalósítása előtt. A szerb politikusok több nemzedéke sikertelenül harcolt a magyar felfogás ellen.

1914-ben újabb háború kezdődött. Az I. világháború végén, amikor a magyar politikusok az ország egyben tartásán munkálkodtak, Tomić a Károlyi Mihállyal folytatott beszélgetés után, a felajánlott poszt ellenére úgy döntött, hogy a szerb kérdés megoldását már nem Budapesten, hanem Belgrádban keresi. 1918. november 25-én az újvidéki nemzeti gyűlés kimondta Bácska, Bánát, Baranya elszakadását Magyarországtól és a Szerbiához való csatlakozást. A délszláv állam megalakulásával a szerb államiság gondolata diadalmaskodott az egykori Habsburg-monarchia területén. A következő évtizedek eseményei azonban bizonyították – fejezi be a főszöveget a szerző –, hogy ez a győzelem nem minden tekintetben hozta el a szerb nemzetnek a stabilitást, a társadalmi felemelkedést és a tartós békét.

Dejan Mikavica széles tematika, több egymással szorosan összefüggő kérdéskör bemutatására vállalkozott (így például a magyar és a vajdasági szerbek politikai elképzeléseinek alakulása, a szerb–magyar, a Habsburg–magyar viszony változása, illetve hatása a szerbek lehetőségeire, a jogi keretek átalakulásai, a balkáni népek küzdelmeinek visszhangja). A vezérfonalat azonban végső soron a magyar, illetve a szerb állameszme egymással való szembenállása, valamint a területi autonómia kérdése adta. A kötetből az a felfogás olvasható ki, hogy a szerbeket a XVII. század végi privilégiumok nyomán egyfajta saját terület illeti meg, és ennek az autonómiának az elérése határozta meg a szerb politikai célokat a kezdetektől fogva az 1790-es temesvári, az 1848. májusi és az 1861. évi nemzeti-egyházi kongresszusokon át a dualizmus kori szerb liberálisok megyéket kikerekíteni javasoló gondolataiig. A magyar országgyűlés a privilégiumokat, majd igényeket nem cikkelyezte be, ezáltal, illetve később a nyelvhasználati és oktatási törvények meghozatalával diszkriminálta a szerbeket.

A kötet a mai szerb nemzeti perspektívából íródott, abból a tényből kiindulva, hogy ezen a területen sikeresen végbement a nemzetegyesítés, mivel a vajdasági szerb területek a szerb államhoz tartoznak. Ebből következően a könyv a mai helyzetet elősegítő törekvéseket tárgyalja legrészletesebben, így az autonómiaigényeket. A főrendiházban helyet foglaló főpapok, illetve a magyar kormánypártokhoz kapcsolódó képviselők tevékenységét csak említés szintjén hagyja. Az olvasó soknak érezheti a diszkrimináció szó használatát, a korabeli jogrend, illetve korszellem ugyanis más volt,

mint mai felfogásunk és értékítéletünk (és hozzátehetjük, a privilégiumok is tartalmaztak számos feltételt). A gazdag szakirodalmi és forráshivatkozások között sajnálatosan nem lelhetjük fel a parlamenti naplókat, igaz, Miletić és Polit beszédeit a korabeli sajtó szerbül közölte. Vajon a területi autonómia, ami – ha jól értjük a szerzót – megillette volna a szerbeket, hova vezetett volna, megbékéléshez vagy sem, csak az egyik kérdés, amit a kötet fölvet, és ami gondolkodásra serkent. Bár a tényanyag egy része korábban is ismert volt, mindenesetre érdemes látni, miként ítéli meg a jelenlegi szerb történetírás az egykori magyarországi szerbek történelmét.

Dejan Mikavica: Srpsko pitanje na Ugarskom saboru 1690–1918. (A szerb kérdés a magyar országgyűlésben, 1690–1918.) Novi Sad, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 2011. 288 p.

Bíró László

ÓKOR

Kutyák, szőlőtőkék és a bor feltalálása

R. Drew Griffith tanulmánya a bor feltalálásának a (görögök szerinti) történetével kezdődik: mint azt a milétosi Hekataios írja, Orestheusnak „olyan nőstény kutyaja vala, mely csodálatos módon egy tökét hozott a világra. Midőn ezt a tökét elásták, tavasszal egy szőlőtő sarjadzott ki, melynek venyigéi dúsán termették a gerezdeket”,¹ és így vált Orestheus a bor feltalálójává. A szerző e történet alapján próbálja kitalálni, vajon miért szerepel benne a kutya, miért nem csak egyszerűen annyi történt, hogy egy talált gyökérzetet elásva szőlőtőke lett, vagy egyszerűen csak mint vadon termő szőlő jelent meg. Négy hagyományt vizsgál meg, melyek valamilyen módon mind összefüggenek Hekataios szövegével: 1. az athéni változatot, 2. a történetet az anyaméhről, mely szőlőtőkét szült, 3. a történetet a kenyér feltalálásáról, 4. a rituális kecskeáldozat bemutatását a bor istenének.

Az athéni változatban Dionysos maga tanítja meg a szőlőművelést egy földművesnek, Ikariosnak, ki ezt megosztja a szomszédjaival. Azok, miután elég sokat ittak a borból, a részegséget szándékos mérgezésnek vélvén agyonverik őt. Bár a nőstény kutya itt is feltűnik, de a fennmaradt szövegtöredékekből nem világos, mi is volt a pontos szerepe a bor feltalálásában, ugyanis csak annyit tudunk meg, hogy Ikarios lánya, Érigoné, a segítségével találta meg apja holttestét, és bánatában felakasztotta magát. Ezután az istenek mindhármukból csillagképet csináltak.

Az anyaméh, mely szőlőtőkét szült történet teljes egészében fennmaradt Hérodotos Történelem című művében, mely alapján Astyगतésnak, Média királyának álmában lányának, Mandanénak (a perzsa Kambysés feleségének) méhéből szőlőtőke sarjadt, melynek levelei az egész ázsiai kontinenst beárnyékolták, mintegy megjövendölve Astyगतés királyságának végét. Ezért az akkor még meg sem született unokáját halálra ítélte. Szolgája azonban a gyermeket egy pásztornak adta, hogy nevelje fel. A pásztor feleségét Spakónak hívták, ami „kutyát” jelentett a helyiek nyelvén. Ebben a történetben a fiú anyja szülte a szőlőtőkét (igaz, csak egy álomban), és a pótanyja volt a kutya.

1. <http://mek.oszk.hu/03400/03410/html/5923.html>

A kenyér feltalálásának történetében (mely legalább olyan fontos, mint a bor feltalálása) Persephonét, Démétér lányát elrabolta Hadész, hogy feleségül vegye, Démétér kezdetben maga kereste gyermekét a földön. Így került az eleusisi udvarba, ahol a király egyik fiát, Triptolemost megtanította a gabona művelésére. A király szolgálonője, Iambé többször mosolyra fakasztotta az istennőt, kinek szíve így meglágyult, és a Földet sújtó terméketlenség is enyhült ezen alkalmakkor, valamint erőt merített ahhoz, hogy a lányát visszakövetelje. Homérosz verziójában az illem határain belül marad a nevetés és következményei, míg az orphikus költeményekben az istennő annyira elragadtatja néha magát, hogy még a ruhája is fellebben, megmutatva egész testét. Ugyanitt, Iambét átkeresztelik Baubónak, ami a görög ugatás (βαυ βαυ) kifejezést juttathatja eszünkbe – és így jelenik meg a kutya a történetben.

A rituális kecskeáldozat bemutatása a bor istenének nem annyira mitológiai történet, mint inkább vallási hagyomány volt. A bor feltalálása is hozzájárult ahhoz, hogy az emberiség földművelő–állattartóvá válhasson a vadászó–halászó emberből. Mint azt *Walter Burkert* a *Homo Necans* című könyvében kifejti, az állattartás lehetővé tette az állandó állatáldozatokat, és a korábban már leírt, Dionysosnak szánt kecskeáldozat is ide tartozik. *Karl Meuli* álláspontja szerint Ikarios saját maga okozta halálát azzal, hogy a számára ellenszenves és szőlőleveleket rágszáló kecskét áldozta fel Dionysosnak, ám egyúttal ezt a rítust az isteni imádat eszközüvé is emelte.

Ezen történetek, illetve hagyományok helyezik új megvilágításba a bevezető történetünket: miért jelenik meg kutya a földművelés megtanulása közben? A leggyakrabban használt kifejezés az ógörög szövegekben a vadász szóra a „kutyákat vezetni”, „kutyáknak parancsolni”. Homérosznál is a vadászat és a vadászkutya ugyanannak a dolognak a két oldala. Bár keveset tudunk Orestheus kutyájáról, de az kijelenthető, hogy vadászatra nevelték. Hekataios szövegét ezen új ismeretek fényében olvasva szélesebb kulturális kontextusba helyezhetjük azt. Néhány korai szöveg a bor és az árpa feltalálásáról megkövetelte a kutya jelenlétét, hogy az újdonságot szívesen, szívesebben fogadják az emberek. Ez a momentum (a kutya) aztán rögzült, és a későbbi szövegekbe is belekerült, még ha néha csak átvitt, vagy nem annyira nyilvánvaló értelemben is. Nem csoda tehát, hogy Hekataios szükségét érezte a kutya szerepeltetésének a saját szövegében is.

R. Drew Griffith: *Dogs, Vines and the Invention of Wine* (Hecataeus 1 F 15 FG_{GrHist}) (Kutyák, szőlőtőkék és a bor feltalálása). *Mouseion*, LIV - Series III, Vol. 10, 2010, 429-436. old.

Várhegyi László

Földrajz a klasszikus antikvitásban

Ismertetésem tárgya *Daniela Dueck* Földrajz a klasszikus antikvitásban című, frissen megjelent könyve. A monográfia a Key Themes in Ancient History (Kulcskérdések az ókortörténetben) sorozat keretében látott napvilágot. A sorozat a szélesebb publikum számára is érthető módon kívánja vizsgálni az ókortörténet különböző területeit. Minden kötet egy-egy különálló témát tárgyal.

Daniela Dueck a jeruzsálemi Héber Egyetem oktatója. PhD értekezését *The Geography of Strabo as an Augustan work* (Sztrabón földrajza, mint augustusi munka) címmel írta. Szűkebben vett kutatási területe Sztrabón, illetve a görög-római földrajz. Neve alatt jelent meg *Strabo of Amasia: A Greek Man of Letters in Augustan Rome* (Amasiai Sztrabón: egy görög tudós az augustusi Rómában) (2000) című monográfia és társszerkesztője volt a *Strabo's Cultural Geography: The Making of a Kolossourgia* (Sztrabón kulturális földrajza) (2005) című kötetnek.

A Földrajz a klasszikus antikvitásban című munkájában azt a célt tűzte ki, hogy bemutassa az ókori földrajzi gondolkodás eredetét és fejlődését, a tájak leírásának technikáját, érintve a topográfia, illetve az etnográfia kérdésköreit is. Álláspontja szerint a korabeli elméletek ismerete a fizikai és kulturális világról a kulcs az ókor megértéséhez. Sokféle forrást felhasznált kutatása során: filozófiai és „tudományos” szövegeket, költeményeket, úti leírásokat, papiruszokat.

A könyv öt fejezetre tagolódik. Az első, bevezető fejezet egy kérdés- és problémafelvető fejezet. Körülhatárolja a témát, megadja a fogalmi kereteket, melyek a mű olvasása során szükségesek lesznek, és ad általános bemutatást a görög-római földrajzról röviden. Ki kell emelni, hogy táblázatos formában közli az összes olyan ókori szerzőt, aki valamilyen formában földrajzzal foglalkozott, természetesen kronologikus sorrendben. Kezdi a Kr. e. XVII–XIII. századi lineáris B táblákkal majd Stephanus Byzantinus Kr. u. VI. században elkészült földrajzi enciklopédiájával, az *Ethnica*-val zárja a sort.

A második fejezet a „*leiró földrajz*” címet viseli. Ebben a fejezetben sorra veszi a szerző az írásos forrásokat, amelyek földrajzi szempontból relevánsak. A korábban említett kronológiai sorrendben elrendezett táblázat alapján a lineáris B táblákkal kezdi az elemzést. Az ún. „püloszi földrajz” megmutatja a műkenéi kultúra földrajzi ismereteit. A Peloponnészosz délnyugati területeitől kezdve észak-déli irányban felsorolja az ismert településeket. Állítása szerint még jobb kiindulópontok lehetnek a homéroszi eposzok. Ezek a művek részletes leírásokat tartalmaznak a Homérosz által ismert világról: a szárazföldről, hajózási útvonalakról. Tartalmaznak topográfiai, sőt etnográfiai információkat is.¹ Ezért is lehet az, hogy később, Sztrabón a következőt írta: „földrajzi tudománynak Homérosz az atyamestere.”² Daniela Dueck számos példát hoz az eposzokból, majd kitér Hésziodosz művére, megemlíti Apollóniosz Rhodiosz *Argonautica* című művét is. Időrendben veszi sorra a szerzőket, s néhány példán elemzi a földrajzzal kapcsolatos részleteket. Számba veszi például a III. Nikomédész Euergetésznek, Bithünia királyának tulajdonított, jambikus trimeterben, Kr. e. 100 körül íródott művet, vagy Epheszosi Alexandrosz fennmaradt töredékeit. A történetírói munkák közül elemzi többek között Hérodotosz írását is. A görög szerző művében két földrajzi irányvonal keveredik. Az egyik az archaikus-mitikus-epikus földrajz, a másik a kezdetleges tudományos-empirikus földrajz. Hérodotosz a lakott terület fogalmát a Föld szinonimájaként használja. Módosítja azt a homéroszi elképzelést, mely szerint a világ egy szárazföldből és az azt körülvevő Óceánból áll. Szerinte az *oikumenét* (ismert környezet) sivatagok határolják és csak ezeken túl kezdődik a mindent körülvevő Óceán. A valós fizikai határok elválaszthatatlannul összefonódtak a különböző népcsoportok lakóhelyeinek határaival. Ezt a koncepciót számos későbbi történetíró felhasználta, saját stílusára formálva. A fejezet utolsó alegysége az úti leírások, melyek szerzőit szintén szisztematikusan sorra veszi. A földrajzi-etnográfiai különbségek a leírások általános részét képezték. Sok földrajzzal foglalkozó auctort érdekelt például az a kérdés, hogy honnan is ered a Nílus, és mi az oka a rendszeres időközönkénti áradásának. Misztikus jelenségnek vélték, hiszen semmi látható ok nem kapcsolódott a folyó vízszintjének növekedéséhez. Olyan magyarázatok születtek, mint például, hogy az etiópai hegycsúcsok olvadó hótakarója következtében duzzadt meg a folyó.

A harmadik fejezet a „*matematikai földrajz*” címet viseli. Tematikusan három részre bontja: formák és méretek, éghajlati övekhez kapcsolódó elméletek és etnikai földrajz, végül helymeghatározó koordináták.

1. Lásd: „hajókatalógus”. (Iliász II. ének)

2. Sztrabón: Geógraphika. 1.1.2. Fordította: Dr. Földy József. Budapest, 1977.

A fejezet elején a korabeli világképeket elemzi a szerző, s bemutatja az egykori világról alkotott „tudományos” elméleteket. Külön kiemeli, hogy tudományosság alatt nem a mai értelemben használt fogalmat kell érteni.

Az alapul szolgáló homéroszi világkép szerint a Föld lapos korong alakú és óceán veszi körbe. A preszókratikus filozófusok a világ anyagi természetét, a világ jelenségeit vizsgálták és elméleteik a későbbi földrajz tudomány kiindulópontját adták. Az első feljegyzett kísérlet, hogy kiszámolják a Föld területét, a kürénéi Eratoszthenész (Kr. e 276–195 k.) nevéhez fűződik. Ő használta először a *geógraphia* szót is, ami a világ leírását jelentette. Ezt tekintjük a földrajz tudományág kezdetének.

Daniela Dueck részletesen tárgyalja az *oikumené* körül kialakult elméleteket. Összegzésképpen felvázolja röviden a szakirodalom által alkotott véleményeket, és elmondja, hogy a feltételezés az, hogy bizonyos kulturális tényezők és paradigmák határozzák meg az egyén nézőpontját, hogy miként látja maga körül a természetet, és ezáltal miként alkot meg elméleteket. A fejezet további részében az éghajlati övekről fennmaradt korabeli képet, elméleteket ismerteti a szerző. A korábbiakhoz képest több forrásszöveget idéz, jelen esetben Hérodotosztól, Sztrabontól és Arisztotelésztől, angol fordításban. A 3. fejezetet lezáró részben a helyszínek azonosításáról (modern fogalomhasználatnál élve: helymeghatározás) értekezik. Az ókorban számos paraméter alapján írtak le, azonosítottak be egy helyszínt. A legalapvetőbb az útvonal mentén fekvő területek, környezeti jellemzők sorrendben történő megadása, mint például, part, folyó, hegyesség vagy út. Ahhoz, hogy ez működjön, meg kellett adni a kiindulópontot, hiszen ehhez viszonyítva írtak le mindent. Ez a formula az ókorban mindvégig kedvelt módszer volt, és megtalálható mind a görög, mind pedig a latin irodalomban.

A helyek megadásának másik közkedvelt formája az ókorban, az eltelt idő mennyiségének leírása. Ezt általában a vízen vagy szárazföldön utazással töltött napok számával adták meg. Ez azonban pontatlan volt, hiszen számos tényezőtől függött az egy nap alatt megtett út hossza. Ilyen például a sebesség, az időjárás, a teher nagysága. Sok esetben csillagászati információk is segítettek az azonosításban. A napszak megadása a Kr. e. V. századtól sokszor egyet jelentett az égtáj szerinti tájolással. Így a felkelő nap keletet, a lenyugvó pedig nyugatot jelentett, míg a délben tetőző nap déli irányt mutatott. Külön kitér arra, hogy ugyanez a jelenség megfigyelhető Homérosznál is, azzal a különbséggel, hogy Homérosz a szelekkel jelzi az égtájakat. (Például: Boreász = észak)

Az utolsó előtti, „*kartográfia*”³ című fejezetet Kai Brodersen írta. Néhány korai térképlelet bemutatásával nyitja sorait. A korai időkből kevés térképi leletanyag áll rendelkezésünkre, azok is legtöbbször másolatok. Inkább a szöveges leírások a jellemzőek. Hangsúlyozza, hogy a leírások alapján nehéz rekonstruálni térképen az ókori világot. Ennek legfőbb oka, hogy a kutatók igaz akaratlanul, de nem tudnak elvonatkoztatni a jelen tudásanyagától. Példának említi a partvonalak ábrázolását vagy, hogy észak mindig a térkép tetején van. Olaszországot kiemeli, hiszen jellegzetes csizma formáját mindenki ismeri és úgy is ábrázolja, azonban az ókorban ez nem volt „köztudott”; vagy például a színek használata annak érdekében, hogy a szárazföldet megkülönböztessék a vizektől.

Az ötödik és egyben utolsó fejezet a „*Földrajz a gyakorlatban*” címet kapta. Rövid betekintést nyújt a szerző, hogy a hétköznapiak során mire használták a földrajzi ismereteket. Kiemeli, hogy a szükség és a gyakorlat hozták magukkal ezt a fajta tudást. Hiszen az utazások során szükség volt a táji környezet ismeretére. Elég megemlíteni a kereskedelmet legyen az szárazföldi vagy tengeri. Az átlag emberek ismerték a közvetlen szomszédságukba tartozó területeket, településeket, és hallhattak információkat távoli vidékekről is, azonban részletesebb földrajzi tudással nem rendelkeztek.

A könyv végén hosszú és részletes bibliográfiát ad a szerző. A nyelvi szempontból sokszínű szakirodalmat tartalmazó lista (angol, német, francia, olasz szerzők műveivel) jó tájékozódási alap lehet az ókori földrajzzal foglalkozók számára.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy nyelvezete, fogalmazási stílusa könnyen érthető. A forrásszövegeket minden esetben angol fordításban idézi. A kiadó célkitűzésének megfelelően a tágabb publikum számára is értékes, széles körű áttekintés az ókori földrajzi tudásról.

Daniela Dueck, *Geography in Classical Antiquity. Key themes in ancient history. (Földrajz a klasszikus antikvitásban. Kulcskérdések az ókortörténetben.)* Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2012. xvi, 142. ISBN 9780521120258.

Lehrer Nándor

3. A görög *khartisz* = hártya, kártya és *graphein* = írás, rajzolás szavak összetétele, a térképek és más kartográfiai ábrázolási formák készítésének és használatának tudománya.

Quintus Tullius Cicero kampánystratégiai kézikönyve angolul

Philip Freeman, az iowai egyetem professzora fordításában 2012-ben jelent meg a Princeton University Press gondozásába Quintus Tullius Cicero *Commentariolum petitionis* című műve. A *Commentariolum petitionis*, vagyis *A hivatalra pályázók kézikönyve* a ránk maradt legrégebbi – Kr. e. 64-ben keletkezett – kampánystratégiai írat. Ebben Quintus Tullius Cicero, az antikvitás legkiválóbb szónokának, Marcus Tullius Cicerónak az öccse szolgál bátyjának tanácsokkal ahhoz, hogy Marcus miképpen nyerheti meg a *consuli* választásokat, vagyis hogyan emelkedhet a római köztársaság legmagasabb posztjára. Magyar nyelven a mű *Hogyan nyerjük meg a választásokat?* – Quintus Tullius Cicero, *A hivatalra pályázók kézikönyve* című, 2006-ban a szegedi Lectum Kiadó gondozásában napvilágot látott, *Németh Györggyel* közös munkánkban jelent meg.

Az alábbiakban érdemes a mű kapcsán felmerülő kérdésre felelnünk, hogy ezt követően Freeman fordításához visszatérhessünk. Kérdésként merül fel, hogy *A hivatalra pályázók kézikönyve* műfajilag hogyan sorolható be. A címben található kicsinyítőképzős alak (*commentariolum*) azt a benyomást kelti, mintha a szerző nem is a teljesség igényével, hanem csupán kisebb feljegyzés keretében kívánta volna a hivatalra pályázásról szóló nézeteit összegezni. A munka kezdetén olvasható, Marcus Tullius Ciceróhoz intézett köszöntés ugyanakkor arra enged következtetni, hogy az írást levél formájában akarta a szerző elküldeni. Mind a munka kezdő soraiban, mind pedig az utolsó paragrafusban igen közvetlen, testvéri hangon szólítja meg Quintus Tullius Cicero fivérét, Marcust, s a levél végén megkéri arra is, hogy ossza meg vele ezen írásra vonatkozó, kiegészítő, illetve javító szándékú észrevételeit, hogy utóbb e mű valódi *commentarius*ként láthasson napvilágot. Ezzel a szerző kinyilvánítja ugyan, hogy az általa elküldött formában írása még nem tekintendő valódi kommentárnak, ám a javított szöveget már akként kívánja publikálni. Ezen kívül a *Commentariolum petitionis* legtöbb kézírata Quintus Tullius Cicero műveként hagyományoz-

za e művet Marcus Tullius Cicero rokonaival és barátaival (*ad familiares*) folytatott levelezésének 9–16. könyveinek részeként. Másfelől a szöveget nem tekinthetjük szigorú értelemben vett levélnek, ugyanis az írás szerkezete, bevezetése és lezárása, valamint részletessége arra utal, hogy a szerző már az utóbb nyilvánosságra hozandó munkát jelentős részeiben megírtnak tekintette – ha eltekintünk a személyes momentumoktól és megszólításoktól, a munka *commentariusként* publikálható szövege, illetve ennek jelentős része áll előttünk.

Felettébb kérdéses, hogy Marcus átdolgozása után Quintus publikálta – publikálhatta – volna-e munkáját, amelyben a választási kampány megszervezését és vezetését vázolja fel, hiszen a szavazatokért folytatott küzdelem mozzanatait kíméletlen őszinteséggel tárja fel. Quintus írásának lényege a következőkben foglalható össze: a *consuli* hivatal megszerzése érdekében a pályázónak semmilyen trükkötől, hamis ígérettől, hazugságtól, színleléstől és a célnak megfelelő csoporthoz való közeledéstől–hízélgéstől sem szabad visszariadnia. Ezen gátlástalan opportunizmus és manőverezés feltárása semmiképpen sem állhatott a késő köztársaság kora vezető rétegének érdekében, s kiváltképp Marcus Tullius Cicerót hozta volna igencsak kellemetlen helyzetbe, hiszen nem vonhatta volna ki magát azon gyanú alól, hogy – kiváltképp ’új emberként’ (*homo novus*) – csak azért nyerte el a *consulatust*, mert mindezen eszközöket a gyakorlatban alkalmazta is. Mindennek tükrében megállapíthatjuk, hogy a *Commentariolum petitionis* elsősorban személyes, Marcushoz intézett írásként keletkezett, amelyben fivére, Quintus kívánt számára segítséget nyújtani a választási kampány fontosabb momentumainak és eszközeinek összefoglalásával a *consuli* hivatal elnyeréséhez.

A *Commentariolum petitionis* szerzőségének kérdése számos esetben megosztotta a kutatókat. Quintus szerzősége ellen a következő érveket hozták fel. Túlzott naivitásnak tartják, hogy a fiatalabb testvér, Quintus a bátyja, Marcus számára feljegyzést készített volna arról, hogy milyen stratégiát kövessen a *consuli* hivatalra pályázás során, s e feljegyzésekben – saját bevalása szerint – semmi olyasfélét nem közölt volna testvérével, amit az már eleve nem tudott, illetve tudhatott volna. Ezenkívül felettébb gyanakvásra késztető lehet azon tény, hogy a vetélytársak, Antonius és Catilina ellen a *Commentariolumban* felhozott érvek szinte szó szerint visszatérnek Marcus *In toga candida* címen számon tartott, töredékesen Asconius által ránk hagyományozott beszédében. Ezek alapján a *Commentariolumot* egy, az *In toga candidából* és a *Pro Murenából*, valamint Marcusnak a provinciái közigazgatásról írott, Quintushoz címzett leveléből összeállított hamisítványnak minősítik.

Ezen érvek a következőkkel cáfolhatók. Cicero műveinek kézirati hagyománya aligha adhat választ az eredetiség kérdésére, valamint Quintus szerzői profiljára vonatkozó nyelvi és stíláriis következtetések levonására ránk maradt négy – Tíróhoz intézett három és Marcushoz írott egy – levele nem adhat kellő támpontot. Felettébb valószínűtlen ugyanakkor, hogy stílusa vele közel egykorú és azonos képzést élvező fivére leveleinek nyelvezetétől nagyban eltért volna. Azon felvetés, miszerint a *Commentariolum*ot akár a késői Augustus-korra is datálhatjuk, azzal a kérdéssel utasítható vissza, hogy vajon kinek állhatott érdekében Augustus uralkodásának utolsó éveiben részletes leírást adni a Kr. e. 64-es esztendő választási- és kampánytitkairól, illetve ha valaki mégis erre szánta volna el magát, miért éppen a mind irodalmilag, mind politikailag meglehetősen szürke Quintus Cicerót választotta volna mondandója auktoritásául. Mi haszna lett volna Marcus halála után Quintus nevét arra felhasználni, hogy fivére hintapolitikájáról fellebbenjen a fátyol? Ki lehetett volna az a szerző, aki olyan pontos ismeretekkel rendelkezett az adott esztendő viszonyairól és eseményeiről, hogy írásába nem csúszott semmilyen hiba? Miért éppen azt az időszakot választotta volna leírása tárgyául, amikor még Catilinát nem söpörték le a közélet porondjáról? Végezetül melyik hamisító lett volna oly szerény, hogy írásának kezdetén rögtön hangsúlyozza, miszerint a fiktív címzett semmi újat nem tanulhatna az általa összefoglaltakból?

A szerző aligha törhetett rétori babérokra, hiszen stílusa száraz, mondatainak csengése nem kellemes. A *Commentariolum* a benne tárgyalt esztendők olyan fölényes áttekintéséről tanúskodik, hogy szerzője mindenképpen az eseményeket közvetlen közlelről megélő kortárs lehetett, a Marcus helyzetére és hátterére vonatkozó utalások olyan beható ismeretekről adnak számot, amelyek alapján bátran feltételezhetjük, hogy a címzett az olykor éppen csak elejtett vagy odavetett szavakból és félmondatokból pontosan érthette a szerző gondolatait. A hivatalra pályázásra vonatkozó ismereteknek természetesen Marcus sem volt híjával, ám a tapasztalatok Quintus általi összefoglalását indokolhatja, hogy az alacsonyabb tisztségekre (*magistratus minores*) maga is pályázott, s így személyes megfigyeléseivel egészíthette ki bátyja stratégiáját. A személyesebb hangvételű mondatokban használt többes szám szintén azt jelzi, hogy a levél írója közvetlen kapcsolatban állhatott a címzettel. Azon tény, hogy az *In toga candidá*ban szinte szó szerint viszontláthatjuk a *Commentariolum* bizonyos mondatait, szintén nem lehet érv az eredetiség ellen. Quintus azzal a szándékkal küldte el fivérének feljegyzéseit, hogy igyekezzék azokat kiegészíteni és kijavítani, ami kétségkívül arra enged következtetni, hogy a későbbiekben nyilvánosságra

szerette volna hozni ezen írását – utóbb, 59 májusában *Annales* című művét is kijavításra, publikációs szándékkal juttatta el Marcushoz. A *Commentariolum* Marcus természetesen sem 64-ben, sem később nem hozta nyilvánosságra, hiszen ezzel saját politikai szándékaiba és oportunizmusába engedett volna bepillantást, ám az Antonius és Catilina ellen e feljegyzésben összegyűjtött vádakat nyugodt lélekkel és kényelmesen felhasználhatta későbbi beszédében, az *In toga candida*-ban. A későbbi publikálás éppoly kevésbé történt Marcus céljainak megfelelően, mint jó néhány, Atticushoz intézett levelének közzététele. Mindezeket tekintetbe véve közvetlen bizonyítékok híján ugyan, ám kénytelenek vagyunk a hiperkritika álláspontját elvetni, s az ellenkező egyértelmű igazolásáig Quintus Tullius Cicerót a *Commentariolum petitionis* szerzőjeként vélelmezni.

Quintus teljes nyíltsággal feltárja fivére közel sem kedvező helyzetét a *consul*i hivatalra pályázás kapcsán. A nemesség szemében 'új embernek' (*homo novus*) számít, aki mögött sem megfelelő *cliens*i tábor, sem kellő anyagi támogatottság nem áll, vetélytársai, Antonius és Catilina viszont mindezeknek bővében vannak. Noha a *homo novus* kifejezés soha nem nyert pontos definíciót, kettős értelemben használták: szűkebb megjelölésként jelentette azokat, akiknek a felmenői között nem voltak *consul*ok; tágabb értelemben jelölte azokat, akiknek ősei ha a legmagasabb rangot nem is érték el, de valamilyen tisztséget igen, illetve a *senatus* tagjai lehettek. Az optimáták megvetően használták e fordulatot, hiszen ez számukra csak a parvenüt jelentette, Cicero azonban nem csekély büszkeséggel hangoztatta magáról, hogy minden lehetséges tisztséget a törvény által megengedett lehető legfiatalabb életkorban nyert el, noha nem származott a *senatusi* arisztokráciából. Hasonló gondolat olvasható a *Pro Murená*-ban is.

Marcus számára hátrányt jelenthet még saját jelleme, illetve életszemlélete is, hiszen mint platonistától távol állt a pályázáshoz elengedhetetlenül szükséges színlelés (*simulatio*), s azon képesség, hogy a választókhöz alkalmazkodva barátságokat kössön. Legfőbb fegyvere szónoki tehetsége, amelynek segítségével a nép körében kedvelté (*popularis*) teheti magát, ugyanakkor azonban óvakodnia kell attól is, hogy néppárti politikusnak tűnjék, hiszen a választás kimenetelét nem a városi tömeg (*urbana multitudo*) fogja eldönteni. Quintus érdekes módon nem tulajdonít különösebb jelentőséget a Marcus által a közelmúltban a néppártiaknak (C. Fundaniusnak, Q. Gallusnak, C. Corneliusnak és C. Orchiviusnak) nyújtott segítségnek, csupán a választást tekintve a vonatkozó egyesületek (*sodalitates*) megnyerése szempontjából hasznos lépésnek értékeli. Marcus mindvégig igyekezett a néppártiság látszatát elkerülni, ám ennek során számos esetben kényelmet-

len helyzetbe került, így például amikor C. Manilius ügyét elvállalta. A városi tömeg ugyanis kikényszerítette Marcustól, hogy váltsa be korábban tett ígéretét, miszerint elvállalná C. Manilius védelmét; az eljárásra Kr. e. 65 elején a politikai viszonyoknak köszönhetően nem került sor, s így Cicero megmenekült attól, hogy nyilvánosan is egyértelmű politikai állásfoglalásra kényszerüljön. Noha az említett védőbeszédeket Quintus nem értékeli különösképpen nagy súlyú állásfoglalásnak, a Pompeius érdekében történő Kr.e. 67-es fellépést még ennyi idő elteltével is olyan momentumnak tekinti, ami beárnyékolhatja fivére pályafutását. Ennek oka nagy valószínűséggel abban keresendő, hogy míg a törvényszéki védőbeszédek egyfelől a mindennapok forgatagában gyorsan feledésbe merülő eseménynek számítottak, másfelől pedig Marcus maga is tiltakozott az ellen, hogy a védőbeszédekben megfogalmazott állásfoglalásaival a későbbiekben mint saját véleményével konfrontálják, addig ezen, a népgyűlés előtt – mint hivatalba lépő *praetor* elsőként – tartott beszéd egyértelmű szembehelyezkedést jelentett a *senatusszal*, hiszen a Pompeius számára megadandó rendkívüli hadvezéri főhatalomról (*imperium*) a népgyűlés, nem pedig a *senatus* volt hivatott dönteni. Népszerűsége érdekében Cicero arra ragadtatta magát, hogy a *senatus* tekintélyét kisebbitse, amit utóbb jó néhányan igencsak rossz néven vettek tőle – ügyesen kellett tehát a pályázás során lavíroznia, hogy egyrészt Pompeiust és híveit se idegenítse el magától, másfelől pedig a *senatori* körökben se rontsa esélyeit a Pompeiushoz fűződő elkötelezettség hangoztatásával.

Hogyan értékeli Quintus 64 elején fivére esélyeit a választások során, és milyen véleményeket fogalmaz meg a vetélytársokról? Szerencsés körülménynek tartja, hogy a nemesség (*nobilitas*) köréből nincsenek fivérének tekintélyesebb vetélytársai, és rámutat, hogy C. Coelius Caldusnak, a 94-es esztendő *consulának* – a Cicerót megelőzően a *consuli* hivatalt legutóbbiként betöltő *homo novusnak* – igen nehéz dolga lehetett, hiszen a nemesség kiemelkedő tagjai felett kellett győzelmet aratnia. A kor nemessége a *consulatust* saját monopóliumának tekintette, s úgy vélte, hogy Cicero *consullá* választása beszenyezi és megszentelteleníti e hivatalt. Quintus ezt követően felsorolja a lehetséges négy ellenfelet, akik közül Galba és Cassius noha előkelő családból származnak, esélytelenek, mert nem rendelkeznek kellő kitarással és lendülettel. A Catilina elleni büntetőeljárás a vádlott számára – minden előzetes várákozás ellenére – kedvezően alakult, noha valamivel korábban, 65 júliusában ezt Marcus sem tartotta volna valószínűnek, és azt fontolgatta, hogy esetlegesen elvállalhatná Catilina védelmét, amivel későbbi választási kampánya számára akarta a Catilina mögött álló Crassust és Caesart megnyerni. Catilina védelmét Marcus végül nem vállalta el, s

a felmentő ítélet után Catilina választási szövetségre lépett Antoniusszal, amit az említett befolyásos politikai tényezők is jóváhagytak. Mindez egyértelműen mutatja a korabeli politikai szövetséges esetleges és pillanatnyi érdekek által motivált voltát, valamint azt, hogy esélyeit növelendő Cicero még esetlegesen Catilinával is hajlandó lett volna szövetségre lépni, s megválasztásukat követően nagy valószínűséggel ugyanazon taktikát érvényesítette volna vele szemben, mint Antoniusszal – e feltételezések azonban már a történetietlen spekulációk határát súrolnák.

A fordító a bevezetőben a művet – merészen – levélformában megírt pamfletnek nevezi, majd a mű keletkezésének körülményeit elemzi, nevezetesen a Kr. e. 64-es esztendő politikai helyzetét, Marcus Tullius Cicero nyelési esélyeit a vetélytársakkal, Catilinával és Antonius Hybridával szemben. A szerzőség kérdését – vagyis azt, hogy Quintus, egy másik kortárs, vagy pedig egy későbbi *auctor*-e a szerző – a fordító röviden tudja le, figyelmét inkább a megírás okára koncentrálja. Freeman munkájában Machiavelli *II Principéjéhez* hasonlítja a levelet mintegy időtlen és praktikus tanácsgyűjteményt. Nem véletlenül. A következő, Quintus leveléből vett idézetek ezt látszanak alátámasztani: „*A vidéki és a falusi emberek máris barátainknak képzelik magukat, ha tudjuk a nevüket. – Azt a képességet, amely természettől fogva nem sajátod, sajátítsd el: úgy kell színlelned, hogy tetteid természetesnek tűnjenek! – (A pályázó) arckifejezését, tekintetét és beszédét mindazok gondolkodásához és akaratához kell alakítania és alkalmaznia, akikkel találkozik. – Ne engedd, hogy ... egyetlen vidéki város, egyetlen település, egyetlen helyhatóság vagy akár egyetlen hely is legyen, ahol nincsen megfelelő támaszod! Legyen az egész városra, minden területre, körzetre és szomszédságra kiterjedő terved! – Tégy róla, hogy (vetélytársaid) tudják: felügyeled és megfigyeled őket! – Gondoskodj arról, hogy az egész pályázás pompázatos, ragyogó, csillogó és a nép számára kedves legyen, szerfelett nagy feltűnést keltsen, ... valamint hogy elterjedjen vetélytársaidról az életmódjukat megbélyegző ítélet! – Érd el, hogy mindazoknak, akiket elkötelezettként kezdedben tartasz, világosan meghatározott és kiosztott feladatuk legyen! – A pályázás során különösen ügyelni kell arra, hogy az állam jó reményt és tisztes véleményt tápláljon irántad; azonban mégsem szabad ... hatalomvágyónak mutatkoznia. – A tömeg pedig ... gondolja azt, hogy az ő javukra fogsz munkálkodni!*”

Freeman munkájának legfontosabb érdeme a következőkben foglalható össze. Noha a *Commentariolum petitionis* már számos alkalommal látott napvilágot angol nyelven, az újabb fordítás mégsem tekinthető feleslegesnek. A fordító megközelítése, szemléletmódja aktuális – amint ez az alcím-

ből is kitűnik: antik útmutató a jelenkor politikusa (és feltehetőleg nemcsak politikusa, hanem a közélet iránt nyitott, érdeklődő olvasója) számára. Freeman célja tehát nem az, hogy a mű sokszor tárgyalt kérdéseit a szűken vett szakember számára új megvilágításba helyezze, hanem hogy az ókori szerzőt, az ókori politikai gyakorlatot hozzáférhetővé tegye a nem a klasszikus *auctorok* elefántcsonttornyában élő olvasó számára is, még hozzá frappáns bevezetővel ellátott, élő, olykor az értelmet közelhozó, s nem idegenkedő, friss, lendületes tolmácsolás segítségével.

Philip Freeman (ford.): Quintus Tullius Cicero, *How To Win an Election: an Ancient Guide for Modern Politicians*. (Quintus Tullius Cicero, *Hogyan nyerjünk választást: antik útmutató modern politikusoknak*) Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2012. 99 pp.

Nótári Tamás

Rómaiak az Augustus-korban

A témához mérten kis terjedelmű kötetben a hangsúly a rómaiakon és nem Augustus korán van. A mű ugyanis az *Európa népei* sorozat részeként jelent meg, minden bizonnyal terjedelmi korlátok közé szorítva. A szerző a feladatot csak úgy látta kivitelezhetőnek, ha kiválasztja a római történelem leginkább reprezentatív korszakát, és annak keretében kísérli meg a római nép bemutatását. Emellett azonban teret ad annak az előtörténetnek, mely az Augustus-kori állapotokhoz vezetett. Az is nyilvánvaló ezek után, hogy a hét fejezetre tagolódó munka elsősorban társadalomtörténeti szempontból foglalkozik Rómával. Nem új eredmények felmutatására törekvő monográfia tehát, hanem színvonalasan népszerűsítő munka.

Az első, bevezető fejezet megadja a Római Birodalom földrajzi határait, melyek már Augustus idején megközelítették a későbbi legnagyobb kiterjedést. A mediterrán civilizáció egyik meghatározó hajtóerejét a szerző a városok sokaságában látja, melyek a kereskedelem központjai voltak. Ezt segítette elő a jól kiépített úthálózat, mely nemcsak a kereskedők, de a hadsereg gyors mozgását is biztosította. A meghódított területeken coloniák alapítására került sor, ahova római polgárokat telepítettek le. Ahol már nagy múltú város volt, mint pl. Athén, ott létrehoztak új római központot (római agora).

A 2. fejezet (Egy birodalom születése) egészében Róma korai történelmét tartalmazza a kezdetektől hódításainak csúcspontjáig – dióhéjban összefoglalva. A hódítások csúcspontja – Sallustius alapján – Kr. e. 146-ra tehető, amikor Róma Karthagót, Macedóniát és Görögországot is bekebelezte. Ezzel a Mediterráneum nyugati és keleti fele egyaránt a fennhatósága alá került. Az eseménytörténet leginkább a fejezetben jut szerephez, hogy a birodalommal növekedés folyamata áttekinthető legyen.

A 3. fejezet a késő köztársaságkor válságával foglalkozik. A II. század közepén került sor két brutális katonai lépésre, Karthago és Korinthos lerombolására. Ebben az időszakban rohamosan nőtt a római polgárok száma és a Földközi tengeri kereskedelem. Mindez fontos társadalmi változásokkal

járt: megnőtt a plebeiusok és a lovagok számaránya a patriciusokhoz képest. Új arisztokrácia volt kialakulóban. A hosszú katonaidő a földműves-hadsereg következtében mezőgazdasági gondokat okozott. Ebből jelentette a kiutat Marius reformja a professzionális hadsereg létrehozásával. A köztársaságkor végén mindinkább a kiemelkedő politikai személyiségek kezében összpontosult a hatalom, kik közül a legjelentősebbek Pompeius és Caesar voltak. Ezek a változások elkerülhetetlenül torkollottak a polgárháborúkba, melyek Octavianus és Antonius küzdelmével zárultak le.

A 4. fejezet jut el Augustus koráig (A császár és népe). Kr. e. 27-ben, hetedik consulsága idején minden addigi hatalmát átadta a senatusnak és a római népnek, amiért viszonzásképpen szinte teljhatalmat kapott. Ezzel elkezdődött Róma történelmének új korszaka, a császárkor. Keleten Augustus már ekkor isteni tiszteletet kapott: Kis-Ázsiában templomokat emeltek Róma és Augustus tiszteletére, Egyiptomban a fáraók és a Ptolemaiosok utódjának tekintették. A császár családja és barátai megkülönböztetett helyet foglaltak el a társadalomban. A 20-as évek első felében felépített Mausoleuma már ekkor dinasztikus gondolkodásról tanúskodik. Augustus mindent megtett, hogy egyetlen lánya (Iulia) vagy annak férjei (Marcellus, Agrippa), vagy gyermekei (Gaius, Lucius) révén biztosítsa utódlását, de egyikük sem érte meg ennek eljövételét. Így kerülhetett a választása mostohagyermekére, Tiberiusra. A barátokon (Agrippa, Maecenas, Messala) túl az adminisztratív teendőkhöz fontos szerepet játszottak a felszabadítottak és a rabszolgák. A szerző ezt a kört a monarchikus udvar „embriójának” nevezi.

A *populus Romanus* alkotó római polgárok száma Augustus uralma alatt 4 millióról közel 5 millióra emelkedett. Róma lakossága közelítette az 1 milliót, ennek negyede rendszeresen részesült gabonaosztásban. A senatorok rendjét alaposan átalakította, és létszámukat majdnem megduplázta (1000 fölé emelte), a hivatalviselés alsó határát 30-ról 25 évre szállította le. Még inkább megnőtt a lovagok rendje, ahová minden alsóbb rétegből bekerülhettek a főként kereskedelemről meggazdagodott polgárok (400 000 sestertius vagyonnal). A *manumissio* révén a rabszolgák előtt is megnyílt a társadalmi felemelkedés útja: római polgárjogot kaphattak és akár a lovagrendbe is bekerülhettek. Különösen befolyásossá és gazdaggá válhattak a császári rabszolgák, akik az adminisztrációban, a kézművesiparban és a kereskedelemben tevékenykedtek. Az orvosi praxist is jellemzően a felszabadítottak gyakorolták. A nők a családban a *paterfamilias* fennhatósága alá tartoztak, de az apa halála után függetlenné váltak, amíg meg nem házasodtak. A társadalom koherenciájához hozzátartozott a patrónus-kliens viszony, valamint az azonos foglalkozást űzők öngondoskodó kollégiumokba való

tömörülése. Az egykor sokszínű népcsoportokból álló Itália mindinkább egységesé vált, kihalt az oly nagy múltú etruszk nyelv, eltűnt a vallási sokféleség. Integrálódtak ebbe a társadalomba a többnyire keleti eredetű rab-szolgák is, miután felszabadították őket. Többnyire görög nevük árulkodott eredetükről.

Az 5. fejezet a város és a vidék viszonyával foglalkozik. Az előbbi alatt elsősorban Róma értendő, melynek fejlődéséről áttekintő képet kapunk. A köztársaságkor végéig a serviusi falak jelentették a határát, ezen túl kezdődtek a temetők a kivezető utak mentén. A Campus Martius beépítése a köztársaságkor utolsó évtizedeiben kezdődött el. Ekkor épült meg az első maradandó színház, a Theatrum Pompeii. Ugyancsak a falakon kívül jöttek létre a nagy luxuskertek, mint Lucullus kertje, a Horti Sallustiani. A falakon belül a Palatinus domb jelentette az előkelő negyed. Cicero itt 3,5 millió sestertiumot fizetett a házáért Crassusnak. A város életének központja a Forum Romanum volt oszlopcsarnokaival, üzletsoraival. Augustus alatt telt meg ez a terület a császári család emlékműveivel (Basilica Iulia, Divus Iulius temploma, Augustus diadalíve). A Forum központi szerepének csökkenését hozták magukkal az új fórumok, a Forum Iulii és a Forum Augusti. Agrippa épített három új vízvezetékét és egy hatalmas közfürdőt.

A civil társadalom életét 3 tényező határozta meg: a politika (és adminisztráció), a törvény és a pénz. Az első összetevői a testületek, a senatus és a magistratusok. A testületeket választás útján hozták létre. A senatus az állam tekintélyének volt a letéteményese. A végrehajtó hatalmat a magistratusok gyakorolták, elsősorban a két consul, akik a császárkorban az uralkodóval összhangban intézkedtek. A város zökkenőmentes működését (víz- és gabonaellátás, tűzvédelem, köztisztaság stb.) az aedilisek biztosították. A közrend fenntartására az uralkodó létrehozta a praefectus urbi hivatalát és a városi rendőrséget, azaz a praetorianus gárdát. Az igazságszolgáltatás a köztársaság idején nyilvános volt, a császárkorban zárt ajtók mögött zajlott a basilicában vagy az uralkodói rezidencián. A polgári törvénykezés legfontosabb kérdése az öröklés volt. Augustus ragaszkodott hozzá, hogy az örökség maradjon a család tulajdonában ameddig lehetséges.

A római adminisztráció és kereskedelem teljes mértékben monetáris alapon nyugodott. A pénzrendszer ezüst és bronz érmékből állt, de később aranyat is vertek. Iulius Caesar volt az első, aki saját képmását helyezte el érméinek előlapján, miként a hellenisztikus uralkodók. Augustustól kezdve ez uralkodóvá vált. Az adminisztratív és üzleti központként működő Forum Romanumon pénzváltók is tevékenykedtek. Reggeltől késő délutánig erről a területről a kocsik ki voltak tiltva.

A coloniaalapítás fontos része volt a birodalom kiépítésének. Az újonnan létrehozott városok Rómát vették mintául, de módjuk volt mindent szabályszerűen megépíteni: a forumot, a basilicát, a városházát, szentélyeket stb. A hivatalnoki testületek mintája is Róma volt. A város alaptörvényeit bronz-táblákra vésvé kifüggesztették a központban. Néhány ilyen tábla Hispaniában elő is került. A vidék mezőgazdasági tevékenysége fontos részét képezte a római gazdaságnak. A lakosság nagyobb részének ez volt a megélhetési forrása. A legelők közös használatban voltak. Cato szakkönyvet írt a Kr. e. II. század elején a mezőgazdasági munkákról. Ez volt az itáliai birtokok virágkora, amikor bőségesen állt rendelkezésre a pénz és a rabszolga. Kialakultak a nagy farmszerű gazdaságok, de mellettük működtek a veteránok kis gazdaságai is.

A 6. fejezet a kultúrával (szokások, eszmék) foglalkozik, ezen belül először a vallással. A szerző nem tér ki a római vallás történetére, kultuszaira, hanem inkább a társadalomban elfoglalt helyét vizsgálja. Megállapítja, hogy a vallás a politika irányítása alatt volt. A szertartásokat többnyire a magistratusok végezték, nem pedig a papok. Voltak persze papi testületek (pontifex, augur, XV viri sacris faciundis, stb.), de ezeknek tagjai is az arisztokrácia köréből kerültek ki. Az istenek akarátának folyamatos megfigyelését az augurok biztosították, de az istenek ettől függetlenül is jeleket küldhettek prodigiumok formájában. A hagyományos istenek mellett fontos szerepet játszottak az istenné lett halandók, mint Hercules, Quirinus (Romulus), és a perszonifikált erények, mint Virtus, Pietas, Concordia. Ez utóbbiak száma tetszés szerint gyarapítható volt. A családi kultusz legfontosabb istenei a Lares és a Penates voltak, az elhunyt ősökről a Feralia ünnepén emlékeztek meg. A római vallás nyitott volt új kultuszok befogadására, így Görögországból, Kis-Ázsiából, Egyiptomból. Ez az integráció csupán a kereszténység és zsidóság esetében nem működött.

A gyerekek oktatása eleinte családi feladat volt. Akik megtehették, felszabadítottat vagy rabszolgát alkalmaztak tanítóként. Később iskolák is működtek havi 2 sestertius tandíjjal. A római irodalom a Kr. e. III. században az epika és komédia műfajában kezdődött el. A színháznak fontos szerepe volt a latin nyelv és a római kultúra fejlődésében. Ennek ellenére a színészek lenézett réteget képviseltek. A történetírás jellemző formája az annales volt, mely Róma történetét a kezdetektől fogva tárgyalta a közelmúltig. Kr. e. 300 körül már a trójai eredetet vallották a rómaiak. A jelenkor történetével historiae címen foglalkoztak. A szakirodalom egyik legérdekesebb terméke Vitruvius építészetről írt 10 könyve. A római naptárban számos ünnep volt, melyek megtartásához rendszerint színpadi játékok is kapcsolódtak. Ezek

mellett a gladiátorküzdelmek és a fogatversenyek voltak a legnépszerűbbek. A legnagyobb látványosságok közé tartoztak a diadalmenetek, melyek olykor 3 napig is eltartottak.

A 7., egészen rövidre fogott fejezet a hadsereggel és a határokkal foglalkozik. A szerző megállapítja, hogy a köztársaságkor idején nem tapasztalható hosszú távú tervezés a birodalom méretének kialakítását illetően. A természetes határok (hegyek, folyók) elérésének persze mindig volt szerepe az előrenyomulásban. Mariustól kezdve a hadseregbe önkénteseket toboroztak, így professzionális hadsereg jött létre. A császárkor elején még az itáliai katonák voltak többségben a hadseregben, de ez az arány Traianus idejére teljesen eltolódott a provinciákból származó katonák javára. Itália ekkor már leginkább a praetorianus gárda utánpótlását szolgálta.

A kötetet jegyzetek, bibliográfia és névmutató zárják. A könyv formátuma, a szöveg jól áttekinthető szerkezete, az illusztrációi mind hozzájárulnak ahhoz, hogy vonzó olvasmányt jelentsen az érdeklődőknek. Nem azoknak készült, akik már járatosak a római kultúrában, de azoknak sem unalmas olvasmány.

Andrew Lintott: *The Romans in the Age of Augustus* (A rómaiak Augustus korában). Wiley-Blackwell 2010, 198 o.

Gesztelyi Tamás

Historia Ecclesiastica – Közép-európai egyház- és vallástörténeti folyóirat 2012/1–2.

A Historia Ecclesiastica című folyóirat immár a harmadik alkalommal jelentkezik, amely a korábbiakhoz híven közép-európai egyház- és vallástörténeti tanulmányokat, könyvismertetőket tartalmaz szlovák, német és magyar nyelven, valamint angol nyelvű összefoglalókkal és az adott tanulmányokhoz kapcsolódó kulcsszavakkal is segíti az olvasót. Az első kötetben több szlovák és egy német nyelvű tanulmány olvasható, amelyek hasonló témákat dolgoztak fel, gondolok itt a rekatolizáció, a türelmi rendelet és a soproni cikkelyek kérdéskörére, valamint egy fontos forráscsoportra, a vizitációs vagy egyházlátogatási jegyzőkönyvekre, amelyek az egyháztörténet-kutatás meghatározó forrásai.

A tanulmánykötet első szerzője *Karl W. Schwartz* a Duna-medence és a Kárpát-medencében élők vallásszabadságért folytatott küzdelmét mutatja be. A tanulmány első részében értelmezni próbálja a vallásszabadság terminust, majd egyfajta korszakot ad a Magyar Királyság 1681 és 1781 közötti időszakáról.

Eva Kowalská tanulmányában az 1681 és 1731 közötti időszakot vizsgálta, nagy hangsúlyt fektetve a rekatolizáció folyamatára és arra, hogy a király patrónusi jogából kifolyólag földesúri joghatósággá tette a helyi egyházszervezést és az egyházi tisztviselők megválasztását.

Kónya Péter azt mutatta be tanulmányában, hogy a soproni cikkelyek (1681) kivételes hatással voltak a felekezeti, politikai és vallási életre. A tanulmányíró a felső-magyarországi szabad királyi városokat és nagyobb protestáns központokat vizsgálta. Egyértelműen úgy foglalt állást, hogy az 1681-ben a soproni országgyűlésen elfogadott ún. artikuláris törvények a legfontosabb, a következő évszázad egyházpolitikájára is hatást gyakorló egyházi szabályzók közé tartoznak.

Marie Marečková a XVII. századi kelet-szlovák városokban vizsgálta a klérus és mellette az értelmiség társadalmi szerkezetét. A tanulmányból kitűnik, hogy nemcsak az anyagi helyzetüket mutatja be, például volt-e sa-

ját házuk, vagyontárgyuk, hanem azt, hogy házasság, illetve örökség útján szerezték-e ezeket. Az is kiderül, hogy az értelmiségiek a csehországi és morvaországi egyetemekre jártak és azért léptek lelkészi pályára, mert jobb anyagi körülményeket, nagyobb befolyást és tekintélyt szerettek volna a városban.

Peter Zubko a római katolikus érseki levéltár egyházlátogatási jegyzőkönyveit használta fel tanulmányához. A vizsgálat középpontjában három egyházmegye (Abaúj, Sáros, Zemplén) vizitációs jegyzőkönyveit nézte át, és arra a kérdésre kereste a választ a források alapján, hogy mekkora hatása volt az ellenreformációnak ezekre a területekre.

Monika Bizoňová is a Szepesség területén fellépő ellenreformációval foglalkozott, az itt lejátszódó folyamatok bemutatására az egyházlátogatási jegyzőkönyveket használta. Azért volt érdekes számára ez a terület, mert a XVI. században a protestánsok domináltak a területen, így fontosnak tartotta hangsúlyozni a szepesi előjárók beavatkozását. Rövid áttekintést ad a jezsuiták tevékenységéről két területen: Szepes káptalanban és Lőcsén, majd a tanulmány második részében egyházlátogatási jegyzőkönyveket mutat be, köztük Pázmány Péter, Pálfalvy János, Mattyasovszky János, Sigray János és Peltz János idejében keletkezetteket.

Kónya Annamária a kálvinista reformáció kulcsszerepét vizsgálta Kelet-Szlovákia területén. A kálvini tanok leginkább a nemesség és jobbágyalakosság közt terjedtek, és sokkal nehezebben törtek maguknak utat a szabad királyi városok polgársága felé, mivel a szabad királyi városok a lutheranizmus bástyái voltak a területen. A tanulmányíró is az egyházlátogatási jegyzőkönyveket használta forrásként.

Ján Adam tanulmánya a Szinnában bekövetkező felekezeti változásokat mutatja be a XVII–XVIII. században. A felekezeti sokszínűséget igazolja, amikor kimutatja, hogy nemcsak nagyszámú katolikus, hanem unitárius közösségek is éltek a területen. A XIV. századtól ismerteti a Galíciából érkező unitárius vallású ruténság szerepét, többek között azt, milyen hatással voltak egyes földesurakra, miután birtokaikon letelepedtek. Ennek példaként Homonnai Drugeth György tevékenységét elemzi.

A magyar szerzők többségének tollából inkább kisebb témákat felölelő tanulmányok jelentek meg a folyóiratban, gondolok itt például *Szabadi István*ra, aki a szükségkeresztséget, mint több évszázados problémát mutatja be, mind a katolikusok, mind a protestánsok között a XVIII. században. *Barta János* II. József valláspolitikájával és vallásügyi rendeleteivel, különösképpen az 1781-es türelmi rendelettel foglalkozott. Ezen rendeletével II. József rendezni kívánta a fennálló vallásjogi kérdéseket, ugyanakkor nem

gondoskodott a vallásszabadságról, ezt bizonyítja, hogy a protestánsok jogai bizonyos esetekben korlátozottabbak voltak a katolikusokéhoz képest. Ennek ellenére a protestánsok és a görög katolikus híveknek a korábbiakhoz képest nagyobb szabadságot adott (például hivatalviselés). *Tamás Edit* két tokaj-hegylajai református falu, nevezetesen Sára és Zsadány lakosságát és XVI–XVII. századi életét mutatja be egyházlátogatási jegyzőkönyvek tükrében. *Bogár Judit* tanulmányában egy XVIII. század eleji polihisztor, név szerint ifj. Buchholtz György 30 éven át vezetett naplója kerül bemutatásra, amely széleskörű információval szolgál a közösségi eseményekről, az életmódról, szabadidőről, az evangélikus értelmiségi réteg mentalitásáról. *Sipos Gábor* az erdélyi református egyházban kialakult két ismert egyházkormányzati intézményt – a Református Státust és a Református Főkonzisztóriumot – mutatja be, amelyben központi szerepet játszanak a református főurak, akik a fejedelmi tanács megbecsült tagjai is voltak. *R. Várkonyi Ágnes* nagyon érdekes témájú tanulmányában a II. Rákóczi Ferenc kormányzó körébe tartozó evangélikusokat mutatja be a származásuk, neveltetésük, külföldi tanulmányútjaik, gazdasági tevékenységük szerint. Közülük kiemelném báró Hellenbach János Gottfried, Kajali Pál, Gerhard György, Bulyovszky Dániel, Szirmay Miklós nevét, de a tanulmányban nagyon részletes információkat kaphat az olvasó.

A második tanulmánykötet is széleskörű témákban bővelkedik. Elmondható, hogy a magyar szerzők mind egy ismertebb vagy kevésbé ismert személlyel, prédikátorral foglalkoztak. Az idegen nyelvű munkák leginkább az eperjesi kollégiumot, piarista és jezsuita gondolkodókat, a pietista gondolkodásmódot vagy éppen a szabadkőműves páholyokat mutatják be részletesebben.

Az első tanulmányban *Papp Klára* egy katolikus nemesember panaszána sorsát kapcsolta össze Debrecen szabad királyi címének megszerzésével. Császi Miklós szatmári kisnemes konfliktusa kezdetben csak helyi (Debrecen) szinten érvényesült. Amikor a nemesembert a város csalásért és a város vezetőinek szidalmazásáért elítélte, a börtönből való szabadulása után a váradi káptalanhoz, s az országos méltóságokhoz fordult segítségért, ezért az ügyet az országgyűlésen fel lehetett használni Komáromi Csipkés György főbíró és társai lejáratására, Debrecen kérelmének megkérdőjelezésére. Az ügy során kiéleződtek a katolikus és református ellentétek is, de az egész konfliktus csak nehezítette, ám nem gátolta meg Debrecen szabad királyi városi címének 1715. évi becikkelyezését, s a város befogadását az alsótábla tagjai közé. Az ügyben közvetítő Károlyi Sándornak (1716–1717) az volt az érdeke, hogy elsimítsa az ellentéteket, ami Császi részéről a pa-

naszok visszavonását eredményezte, ellenben a városnak is olyan összegű kártalanítást kellett a megvádolt nemesnek fizetnie, amelyből feltehetően kitelhetett a Károlyinak és a váradi káptalannak járó tartozás összege.

Dienes Dénes tanulmánya Liszkay Sámuel munkásságáról szól, aki nagyban hozzájárult a szlovák nyelvű református gyülekezetek anyanyelvű vallásos irodalommal való ellátásához. A tanulmány középpontjában Liszkay két munkájának a bemutatása áll.

Szabó András egy lelkiismeretes református lelkésszel foglalkozott. A tanulmányban szereplő nánási Fodor János önéletírását fogságban szerezte, ugyanis tanításai miatt eretneknek kiáltották ki. Ebben az önéletírásban személyes tapasztalatairól, tulajdonságairól, családjáról, származásáról kaphat az olvasó információkat.

Petrőczy Éva egy református prédikátort választott tanulmánya középpontjául. Czeglédi István gúnyos és csipkelődő hozzáállást tanúsított az ellenreformáció időszakában, a tanulmány szerzője két ismert művét vizsgálta meg és elemezte.

Dáné Veronka munkájának középpontjában Tarczali Zsigmond az első erdélyi református ágens életútja áll, aki az ügyvivőség intézményének jeles képviselője. Az ágens az a személy, aki állandóan képviselte megbízója érdekeit a közigazgatásban és a legfőbb hatóságoknál. Erdélyben a magyarországihoz képest korábban szerveződött meg a saját ágencia, amely a korszakban egyházi és világi intézmény is volt. Tarczali tevékenységi körénél is látható, hogy megbízói egyházi és világi kormánysszervek (református Főkonzisztórium, Gubernium), valamint magánszemélyek (Bethlen Miklós, Teleki Sándor, Bánffy György) voltak. A tanulmányból kiderül, hogy Tarczali hogyan tudta mindkét fél részére a feladatait elvégezni.

Ring Éva fel kívánja hívni a figyelmet a tanulmányában szereplő Andrzej Kapostas alakjára, akinek élete ugyan ma még néhány ponton homályos, mégis meghatározó alakja volt a XVIII. századi Lengyelországnak: elsőként ő vezette be a papírpénzt, emellett börtönévei alatt lefordította héberből az Ószövetséget.

Az idegen nyelvű tanulmányok közül az első *Ugrai János* vizsgálata, aki a sárospataki kollégium peregrinus diákjaival foglalkozott 1681 és 1802 között. Kvantitatív módon határozta meg a nagyobb holland egyetemekre járó diákok létszámát (például Leiden, Franeker, Utrecht). A peregrinus diákok számszerűsítésének bemutatására a szerző táblázatokat és diagramokat csatol a munkájához.

A következő tanulmány szerzője *Eduard Lukáč*, aki két nagy oktatási reformerrel foglalkozott, először Ladiver Illéssel, aki 1668–1673 között az

eperjesi kollégium tanára volt, majd az ellenreformáció üldöztetései miatt menekülni kényszerült. 1682-ben Thököly Imre visszahívta, és az eperjesi kollégium rektorává nevezte ki. A skolasztikus filozófia híve volt. A tanulmány második felében Fabry Gergely pedagógiai munkásságát, reformelképzeléseit mutatja be a szerző. A kollégiumban új szabályzatot vezetett be, próbált javítani mind az oktatás, mind a tanítók helyzetén.

Libuša Franková is az eperjesi kollégiumról írt tanulmányt, viszont ő inkább a tanítókra és azon személyek bemutatására helyezte a hangsúlyt, akik az adott korszak oktatási és tudományos tevékenységének kiemelkedő személyiségei voltak. Ezért foglalkozott például Michal Pancratius, Czabán Izsák (Izák Caban), Ladiver Illés (Eliáš Ladiver), Matthaoides Sámuel (Samuel Matthaoides), Fabry Gergely (Gergor Fabry), Chrasztina Illés (Eliáš Chrastina), Karlowszky János (John Carlowszky), Klein János Sámuel (Ján Samuel Klein), Máyer Endre (Andrej Mayer), Andrej Karlowanszky, Žigmund Carlowszky tevékenységével is.

Libor Bernát a lutheránus és jezsuita iskolákat hasonlította össze egy megadott település, Trencsén példáján. Egy rövid történeti áttekintés után megvizsgálta a lutheránus és jezsuita szemléletet, ugyanakkor Kalinka Joakim Szimmetria című munkáját is felhasználta.

Ondrej Mészáros két magyar származású, ámbár eltérő személyiségű piarista lelkész munkásságát és munkáit mutatja be tanulmányában. Bielek László 1764-ben lépett be a piarista rendbe, latin és magyar nyelvű prédikációkat, verseket és áhítatokat adott ki, vallási munkáiban elutasítón és keményen lépett fel a felvilágosodás eszméi ellen. Endrődy János 1773-ban lett a piarista rend tagja, teológiai műveket, verseket írt, toleránsabban ítélte meg a felvilágosodás okozta változásokat.

Vasil Gluchman a pietista gondolkodás legnagyobb alakjait ábrázolja, köztük Bél Mátyást, Michael Mosovszkyt és Jozet Fornet-et. A szlovák erkölcsei gondolkodásban nagy szerepe volt a pietizmusnak, ezt igazolja az előbb említett három személy munkássága. A vizsgált időszakban csak Doležal Ágoston (Augustin Doležal) volt képes legyőzni a határokat, vagyis olyan témákról írt, mint az egyenlőtlenség férfiak és nők között, hit és hitetlenség, a világban levő jó és rossz.

Patrik Derfiňák egy méltán híres jezsuita teológusról írt tanulmányt. Berzeviczy György nagy hatással volt a fiatal tanulókra és arra törekedett, hogy oktatásukon javítson. Berzeviczy kiadott munkáit a tanulmány szerzője is felhasználta.

Peter Šturák egy összefoglaló munkával jelentkezik, a XVIII. századi munkácsi püspökök az egyházi oktatás érdekében kifejtett tevékenységét

foglalja össze. A tanulmányban Olsavszky Mihály (Michael Manuel Olšavsky), Bradács János (Ján Bradač), Bacsinszky András (Andrej Bačinsky) munkásságát hangsúlyozza. Bradács János lett a munkácsi egyházmegye első püspöke, leginkább az egyházmegyében kiadott körleveleiből tudjuk, hogy milyen irányvonalat képviselt. Bacsinszky András nemcsak az egyházi személyekre figyelt, hanem foglalkozott a fiatalok és gyermekek oktatásával, a nép anyagi és szellemi jólétével is. Őt az utolsó legnagyobb püspöknek nevezték.

Martin Javor a magyarországi szabadkőműves páholyok felekezeti összetételét vizsgálta meg a XVIII. század második felében. A páholyok összetételét vizsgálva kimutatta, hogy milyen arányban dominál a protestánsok száma, ezen személyek milyen pozíciókat képviselnek például az egyházban. Kimutatja, hogy a páholytagok 20 százaléka a protestáns egyházi személyek közül kerültek ki, vagyis szerinté erősen protestáns jellegű volt a magyarországi szabadkőműves páholy.

Historia Ecclesiastica – Časopis pre dejiny cirkví a náboženstiev v Strednej Európe (Közép-európai egyház- és vallástörténeti folyóirat), Eperjes, 2012. 3. évfolyam, 2012/1–2.

Csorba Noémi

KORA ÚJKOR

Nyomtatáskultúra és perifériák a kora újkori Európában. Hozzájárulás a nyomtatás és könyvkereskedelem történetéhez kis európai és spanyol városokban

A *Benito Rial Costas*¹ szerkesztésében megjelent kötet tizenhét eredeti tanulmányt tartalmaz, nemcsak történészek, hanem bibliográfusok és könyvtárosok munkáit is. A kötet a XV–XVI. századi európai könyvnyomtatás és -kereskedelem változatos világának minél sokrétűbb bemutatására tesz kísérletet. A túlnyomórészt esettanulmányokból álló gyűjtemény hiánypótló céllal készült, a nagy könyvnyomtatási központokról írt monográfiák piacán kívánja képviselni a mind ezidáig kevesebb figyelmet élvezett kis, vagy periférikus elhelyezkedésű települések könyvnyomtatási és -terjesztő kultúráját. A tanulmányok az új kutatás szükségességére hívják fel a figyelmet, és a témakörben rejlő lehetőségekről nyújtanak példákat. A kötet szerzői abból az alapvetésből indulnak ki, hogy a nagy könyvközpontok kivételes jelenségnek számítottak a kora újkori Európában, mivel a „kisvárosok” tették ki a városias települések döntő többségét. Helytelen lenne tehát azokat úgy vizsgálni, mintha önálló fejlődésre nem lettek volna képesek, vagy mintha „a nagy központok rosszul sikerült kiterjesztései” lettek volna.

A kora újkori várostipizálás fogalomtörténeti problémáinak megoldására a szerzők nem vállalkoznak, helyette megpróbálják a „kis” és a „periférikus” jelzőket a lehető legkevesebbé specifikus értelemben használni, hogy a kutatás látószöge minél szélesebb maradjon. A kisvárosokat semmiképp sem tekintik egyben periférikusnak, vagy fordítva. Leszögezik, hogy a periférikus települések nem függték minden esetben egy központtól, ahogy nem tartoztak Európa egy pontosan meghatározható vidékéhez, és Európa „széléhez” sem.

A kötetben kis és periférikus városoknak (xxii) azokat „a városi településeket tekintik, ahol a könyvek nyomtatása és eladása egy helyi piac számára

1. Benito Rial Costas független spanyol tudós, Phd fokozatát 2006-ban, a Santiago de Compostela-i Egyetemen szerezte. Fő kutatási területe a kasztíliai könyvkereskedelem, -nyomtatás és könyvtárak világa a XV. századtól a XVI. század közepéig.

történt.” A tanulmányok három nagy csoportra oszlanak. Az első, a „Kisvárosok kontextusban” egy munkát tartalmaz, amely a XV–XVI. századi európai vidéki városhálózat általános képét vázolja fel. A második rész, a „Nyomtatás és könyvkereskedelem kis európai városokban” kilenc tanulmányt tömörít. Az írások német, itáliai, dán, magyar, nagy-britanniai, francia, németalföldi városok, kolostorok, vándor utcai árusok példáit elemzi. A harmadik rész, a „Nyomtatás és könyvkereskedelem kis spanyol városokban” hét tanulmánya mély levéltári kutatásokon alapszik, és a központ-periféria viszony, a helyi nyomdák és piacok, az egyházi könyvkiadás számos aspektusáról nyújt egy-egy esettanulmány keretében részletes képet.

*Vidéki európai városok: demográfiai és intézményi tendenciák regionális hálózatokban, 1400–1600*² (3–34.) című tanulmányában Pablo Sánchez León a kora újkori európai városiasodásnak azzal a szakaszával foglalkozik, amely megelőzte az abszolutizmus központosító intézkedései hatására kialakuló, jellemzően egycentrumú városi hálózatok korát. Felhívja a figyelmet a XV–XVI. századi városiasodás vizsgálatának relatív elmaradottságára (3.) a reneszánsz kulturális tanulmányokhoz képest. Külön-külön bemutatja az észak-európai (németalföldi és angliai), a közép-európai (franciaországi, német) és itáliai, illetve az Ibériai-félsziget provinciális városhálózatának fő meghatározóit, így az esetleges regionális vallási megosztottságot, piaci adottságokat, kereskedelmi szövetségeket és igazgatási típusokat.

*Aranykor? Kolostori nyomdák a XV. században*³ (37–67.) címmel Falk Eisermann hozzájárulását olvashatjuk a kötethez. Két augsburgi bencés kolostor, a Szent Ulrich és a Szent Afra ősnymtatványainak vizsgálata során Eisermann arra a következtetésre jut, hogy a kolostori nyomtatást gyakran „diszkontinuitás és rövidéletűség” jellemezte.

*Hirdetés vagy Fama? Tankönyvek helyi piaca a XVI. századi Itáliában*⁴ (69–99.), Paul F. Gehl írása egy csaknem kizárólag helyi piacokat ellátó kiadói szegmensnek, a tankönyvek kiadásának kérdéskörével foglalkozik. A vidékenként, vagy akár városonként különböző iskolai tananyag miatt még az esetenként több országba eljutó, legnépszerűbb latin nyelvű könyvek különböző kiadásaikban, újryomtatott változataikban is a helyi igényekhez igazodtak. A szerző feltárja, hogyan befolyásolták a tankönyvek elterjedésének lehetőségeit szerzőik tudósi, vagy tanári hírneve, a szerzők patrónusainak személye és a nyomdák hirdetési képességei.

2. European Provincial Towns: Demographic and Institutional Trends in Regional Networks, 1400-1600.

3. A Golden Age? Monastic Printing Houses in the Fifteenth Century.

4. Advertising or Fama? Local Markets for Schoolbooks in Sixteenth Century Italy.

*A könyvkereskedelem a kora újkori Britanniában: központok, perifériák és hálózatok*⁵ (101–126.) című munkájában John Hinks kutatása alapjául Leicester városának fejlődő könyvkereskedelme és a London mint központ közötti viszonyt választja. A tanulmány a XVI. század utolsó negyedétől a XVII. század végéig tartó időszakot elemzi. A szerző megjegyzi, hogy a Leicester könyvkereskedelmére vonatkozó forrásokat mind a világi, mind az egyházi hatóságok kivételes teljességgel őrizték meg. A központ-periféria modell könyvkereskedelmi alkalmazását Hinks a tanulmány második felében kiterjeszti egész Angliára, hozzátéve, hogy az ország „a könyvkereskedelem növekedését tekintve Európa bizonyos részeihez képest lemaradt.” A fő különbséget abban találta meg, hogy a szigetországban erősebben érvényesült a London és a vidéki városok közötti munkamegosztás, előbbi volt a könyvnyomtatás központja, míg utóbbiak főleg a terjesztéssel foglalkoztak. Az 1695-ös Nyomtatási törvényig (*Printing Act*) a vidéki könyvnyomtatás rendkívül korlátozott volt. A modelltől azonban bebizonyosodik, hogy nem alkalmas Nagy-Britannia egészére, különösen Skócia jelentősebb kivételt.

Impressorie Arte: A nyomtatás hatása Exeterre és Devonra,⁶ (127–146.) Ian Maxted tanulmánya, amely a „kereskedelem és a gondolatok szabad mozgásában” földrajzi elhelyezkedésénél fogva Európa egyik perifériájának számító Brit-szigeteken nehezen induló könyvnyomtatás és -terjesztés XVI. század közepéig tartó kezdeti történetével foglalkozik. A korszakzáró év 1557, amikor a vidéki könyvnyomtatás fejlődését megtörték a Londonon kívüli nyomtatást megtiltó rendelkezések. Az addig létrejövő nyomdák túlnyomórészt Anglia délkeleti régiójában helyezkedtek el, és döntően egyházakhoz, vagy arisztokraták udvarához tartoztak.

*Könyvnyomtatás egy metropolisz árnyékában*⁷ (147–170.) című esettanulmányában Hubert Meeus németalföldi példákon mutatja be a nyomdászszakma nehézségeit és a könyvnyomtatók stratégiáit a vállalkozásukat hátráltató tényezők kijátszására: a vándor életmódot, az üzlettársak és a befektetők keresését. A XV. század végétől egy évszázadon át Antwerpen „Nyugat-Európa legfontosabb kereskedelmi metropoliszának” számított, és a németalföldi nyomdák és a kibocsátott nyomtatványok területi eloszlását figyelembe véve abszolút hegemon szerepet töltött be. A könyvkiadás azonban máshol is érhetett el sikereket a régióban, például Leuven városában, ahol a XV. században Németalföld egyetlen egyetemét találjuk. A szerző kiter a folytonosság kérdésére és a vidéki városok hátrányaira, majd megál-

5. The Book Trade in Early Modern Britain: Centres, Peripheries and Networks.

6. *Impressorie Arte: The Impact of Printing in Exeter and Devon*.

7. *Printing in the Shadow of a Metropolis*.

lapítja, hogy Antwerpent leszámítva sehol sem voltak képesek szünet nélkül működni a nyomdák. Néhány kifejezetten helyi célra, helyi közönségnek gyártott kiadványt leszámítva (pl.: évkönyvek, városi, területi törvények, tankönyvek stb.) a könyvnyomtatás csak Antwerpenben volt jövedelmező. Az egyféle termékre specializálódás rendkívül ritkának számított. Antwerpen XVI. század végén kezdődő hanyatlásával azonban megkezdődött több, főleg északi németalföldi város könyvnyomtatásának felvirágzása.

*Városok és könyvkultúra Magyarországon a XV. század végén és a XVI. század folyamán*⁸ (171–200.) címmel olvashatjuk a kötetben *Monok István* munkáját, amelyet magyar, angol, német, francia és román nyelvű szakirodalomra épít. A szerző a késő középkortól a XVII–XVIII. századig összegzi a Kárpát-medence könyvnyomtatásának történetét, és az elérhető források tükrében ismerteti a kutatás lehetőségeit és korlátait. A tanulmány következtetése, hogy a Török Birodalom Kárpát-medencéből való kiszorítását követően, miután Magyarország a Habsburg Birodalom részévé vált, többek között az ellenreformáció és a fejlett protestáns intézményrendszerért csapások következtében a szellemi újítások és mozgalmak megfigyelhetően egyre inkább késve jutottak el hazánkba, míg ez a megkésettység korábban nem volt jellemző.

*Ippolito Ferrarese, egy utazó „cerretano” és kiadó a XVI. századi Itáliában*⁹ (201–226.) címen olvashatjuk *Giancarlo Petralla* írását a kötetben, amely egy utcai árusként, könyvterjesztőként, olykor kiadóként tevékenykedő itáliai vándorkereskedő pályáját mutatja be az utána fennmaradt nyomtatványok segítségével.

Nyomtatás és könyvkultúra Odense dán városában,¹⁰ (227–248.) *Wolfgang Undorff* tanulmánya, amely a XV. század végi skandináv könyvnyomtatás helyzetét először európai kontextusba helyezi, majd egy, a vidéki város, Odense könyvnyomtatását felkaroló patrónus példáján hívja fel a figyelmet a perifériakusság és a provincialitás fogalmának viszonylagosságára. Az 1500-as évek elején Koppenhága nem funkcionált országos könyvkiadó központként, csupán a helyi, legfeljebb a környéki piacokra termelt. Valamennyi dán város, ahol nyomdai tevékenységet folytattak, Lübecktől mint „regionális központtól” függött. A helyi, például az odensei könyvnyomtatók elsősorban a helyi piacot kiszolgáló, illetve a külföldi kereskedők által nem biztosított kiadványokat termeltek, többek között liturgikus, vagy tankönyveket.

8. Towns and Book Culture in Hungary at the End of the Fifteenth Century and during the Sixteenth Century.

9. Ippolito Ferrarese, a Traveling 'Cerretano' and Publisher in Sixteenth Century Italy.

10. Print and Book Culture in the Danish Town of Odense.

*Nyomdászmobilitás a XVI. századi Franciaországban*¹¹ (249–268.) címmel írt munkájában *Malcolm Walsby* arról tájékoztatja az olvasót, hogyan alakították át a vallásháborúk és politikai küzdelmek a XVI. század közepére már megszilárdult és jól működő francia könyvkiadó és -kereskedő szakma működését. Lelkiismereti meggyőződésük miatt sokan kerültek kisebbségbe korábbi lakhelyükön, és rákényszerültek, hogy új vidékre költözzenek, míg voltak, akik azért tették másik városba nyomdájuk székhelyét, mert ott szabadon választhatták meg, milyen műveket kívánnak megjelentetni. A szerző közelebről megvizsgálja egy protestáns és egy katolikus nyomdász vándorlásának körülményeit, és több példát hoz az uralkodóváltások hatására lakhelyet változtató könyvkiadókra is.

*Nyomdák Antequerában a XVI. században*¹² (271–302.) címmel jelent meg a kötetben *Natalia Maillard Álvarez* és *Rafael M. Pérez García* közös tanulmánya. A publikáció az 1500-as évek utolsó negyedében egy Córdoba, Málaga, Granada és Sevilla között elhelyezkedő andalúziai város nyomdapiarának történetét követi nyomon, és helyezi azt tágabb regionális, illetve európai közegbe. A vizsgált időszak az Ibériai-félszigetet sújtó gazdasági válság miatt visszaszorult könyvnyomtatás korszaka, amikor több könyvet hoztak be külföldről, mint gyártottak spanyol földön.

*Pedro de Castro (1554–1561) cuencai püspök liturgikus kiadói terve*¹³ (303–308.), *Jaime Moll* munkája a cuencai püspökség példáján azt mutatja be, milyen lehetőségei voltak egy saját nyomdával nem rendelkező egyházi központnak, ha bizonyos kiadványokra, például misekönyvekre volt szüksége. A püspökség lehetőségei közé tartozott, hogy felbérelt, vagy ideiglenesen Cuencába hozatott egy másik városban székelő nyomdászt, illetve szerződést köthetett egy külföldivel.

*Kis nyomdai hivatalok a XV – XVI. századi Aragóniában: Híjar, Huesca és Épila*¹⁴ (309–323.), *Manuel-José Pedraza-Gracia* tanulmánya az aragóniai fővároson, Zaragozán kívül működő kisebb könyvkiadó városokról: Híjar a héber szövegek kiadása miatt volt nevezetes, míg Huesca az ott található egyetemnek köszönhette különleges helyzetét. Épila egy rövid életű könyvkiadói kísérletnek adott otthont egy helyi származású orvosnak köszönhetően.

11. Printer Mobility in Sixteenth Century France.

12. Printing Presses in Antequera in the Sixteenth Century.

13. The Liturgical Publishing Project of Pedro de Castro, Bishop of Cuence (1554–1561)

14. Minor Printing Offices in Fifteenth and Sixteenth Century Aragon: Híjar, Huesca, and Épila.

*Barcelona: nyomdászok, könyvárusok és helyi piacok a XVI. században*¹⁵ (326–344.) *Manuel Peña Díaz* Barcelona helyi, környéki, katalóniai és a nemzetközi könyvpiacra betöltött szerepét elemzi. A város az 1500-as évek második felétől „elosztó központként” működött Katalóniában, illetve az Ibériai-félsziget kultúráját az európai művelődési életbe bekapcsoló városok közé tartozott. A szerző kiemeli, hogy a kasztíliai városokkal, Velencével és Lyonnal folytatott barcelonai könyvkereskedelem a legkülönbözőbb könyvtípusok jelenlétét eredményezte a városban.

*A könyv Segoviában a XV–XVI. században: véletlen, lehetőség, szükségyszerűség?*¹⁶ (345–362.) *Fermín de los Reyes* és *Marta M. Nadas* tanulmányukban végigkövetik a könyvnyomtatás újra és újra megszakadó történetét Segoviában, az első spanyol városban, ahol nyomdát alapítottak, valószínűleg 1472-ben. A város a spanyol könyvkiadás történetében később nem játszott kiemelkedő szerepet, és ahogy azt a szerzők kidomborítják, az 1400-as, 1500-as években a nyomdák felállítása döntően az egyház igényei szerint alakult.

*Santiago de Compostela: Esettanulmány a perifériák könyvkereskedelméről*¹⁷ (363–379.), *Benito Rial Costas* publikációja Európa egészét tekintve „periférikus Kasztília periférikus szélén” található alacsony lélekszámmal, de az egyik leggazdagabb kasztíliai érsekséggel rendelkező Santiago de Compostela küzdelmeit elemzi a nyomdák hiányával. A könyveladás csupán az 1540-es években vált „megalapozott és szakmai jelenséggé” a városban, több könyvesbolt megnyílt, és közülük egy bizonyíthatóan fennmaradt a század végéig.

*Európából Finis-terre-be: egy könyves karaván útja Galiciába (1595)*¹⁸ (381–401.) című esettanulmány *Anastasio Rojo Vega* kísérlete arra, hogy feltárja, mekkora jelentőségű volt a XVI. században a spanyol könyvpiacra belül, a fő spanyol pénzügyi központnak tekintett Medina del Campo-ból származó könyvkereskedők számára Galicia, amely a többi régióhoz képest kimutathatóan kevesebb könyvárussal rendelkezett. A szerző levéltári kutatásai során összegyűjtötte a Medina del Campo-val és Valladolid városával könyvkereskedelmet folytató galiciaikat, majd az egybegyűjtött ismeretek tükrében értelmezte az 1595-ben Valladolidból Galiciába induló, az ottani piacon rejlő lehetőségeket felderíteni vágyó könyvárusok csoportjának út-

15. Barcelona: Printers, Booksellers and Local Markets in the Sixteenth Century.

16. The Book in Segovia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries: Accident, Chance, Necessity?

17. Santiago de Compostela: A Case Study of Bookselling in Peripheries.

18. From Europe to Finis-terre: A Caravan of Books to Galicia (1595).

ját. A munka utolsó részét a Valladolidból Santiago de Compostelába költöző „könyvesbolt” kiadványainak tematikusan szedett listája alkotja.

Benito Rial Costas (szerk.): *Print Culture and Peripheries in Early Modern Europe. A Contribution to the History of Printing and the Book Trade in Small European and Spanish Cities.* (Nyomtatáskultúra és perifériák a kora újkori Európában. Hozzájárulás a nyomtatás és könyvkereskedelem történetéhez kis európai és spanyol városokban) Leiden, Boston, Brill, 2013. [Library of the Written Word. Vol. 24.; The Handpress World Vol. 18.] XXIV + 421.

Zádorvölgyi Zita

Jogi jelképek és a jog művészete. Az obiter depicta mint a kormányzás víziója

A könyv szerzője, *Peter Goodrich*, a New York-i *Cardozo School of Law* professzora számos jogi monográfiát jegyez, melyekben erősen érvényesül a történeti és interdiszciplináris megközelítés (pl. *Oedipus lex: Psychoanalysis, History, Law*. Berkeley–London, 1996). Jelen munkája azért különösen érdekes a történész számára, mivel (amint arra a könyv alcíme is utal), nemcsak a jog, ezen belül is elsősorban az angol *common law*, XVI–XVII. századi képi ábrázolásokban való megjelenítését tárgyalja gazdagon illusztrált könyvében, hanem a korabeli politikai ikonográfiának is nagy teret szentel. Az utóbbi időkben a politikai ikonográfia egyértelmű reneszánszának lehetünk tanúi német és angolszász nyelvterületen. Elegendő, ha ebben a vonatkozásban megemlítjük a *Handbuch der Politischen Ikonographie* című 2011-es kétkötetes kiadványt, amely ABC rendben tekinti át az egyes politikai fogalmak (pl. államérv, demokrácia) képi ábrázolását (a fogalmak megjelenésétől függően) az ókortól egészen a XX. századig.

Az alcímben említett *obiter depicta* Goodrich neologizmusa, melynek megértése magyarázatot igényel. Ezt a kifejezést a szerző részéről a jogi döntéshozatal azon eleme inspirálta, amit a jognyelv az ún. *obiter dicta* (*mellesleg mondanak*) terminussal fejez ki. Ez olyan véleményt illetve megjegyzéseket jelent, amelyeket egy jogi eljárásban a döntéshez vezető út során *mondanak*, és amelyek *áttételesen* szerepet játszanak ugyan a döntéshozatalban, „de nem tekinthetők magának a döntés okának (*ratio decidendi*)”. Goodrich tehát *obiter depicta* alatt ezeknek a jogi okfejtéseknek a *képi ábrázolását* (*depicta*) érti. A könyv forrásbázisát, a főcímmel összhangban, a XVI–XVII. századi európai jelképkönyvek alkotják, éppen ezért röviden bemutatja a *jelkép* (*emblem*) formai és tartalmi jellegzetességeit. Az *emblem*, klasszikus formátumában, három részből tevődött össze: egy mottóból (*inscriptio*), egy verses formába öntött rövid, magyarázó szövegből (*subscriptio*), azaz egy epigrammából és végül egy képből (*pictura*). A jelképkönyvek nyelve eredetileg latin volt, így a „prototípusé”, Andrea Alciato 1531-ben kiadott *Emblematum liber* című művéé is, de hamaro-

san megjelentek a nemzeti nyelveken írt jelképkönyvek. Részben ez a jelenség volt az oka annak, hogy idővel eltértek a klasszikus hármastandardtól – pl. az angol mottó mellé még egy latin mottót is tettek, esetleg dedikációt rendeltek hozzá, ugyanakkor pedig az epigramma helyébe, vagy éppen mellé sok esetben terjedelmes prózai magyarázat lépett –, s így voltak olyan jelképkönyvek, amelyek háromnál sokkal több elemből álló jelképeket tartalmaztak. (Tegyük hozzá mindehhez, amit Goodrich nem említ, hogy ugyanakkor léteztek ún. *meztelen jelképek* is, amelyek viszont csak két részből álltak, mégpedig mottóból és versből, ami azzal magyarázható, hogy az *embléma eredetileg reneszánsz irodalmi műfaj* volt, s Alciato kézírata sem tartalmazott képeket. Az ötlet sem tőle származott, hogy képekkel illusztrálva adják ki írását, ugyanakkor magában a kiadásban is szerepeltek esetenként kép nélküli emblémák.) A kép azonban idővel nemcsak pusztán illusztráció lett, hanem a mottó, a kép, az epigramma kölcsönösen értelmezték egymást. Sőt, ahogy arra Goodrich rámutat, a látás révén szerzett információnak tulajdonított felsőbbrendűség miatt a kép funkciója, az abban tudatosan kódolt információk okán, egyértelműen meghatározóvá vált: a *mens emblematica*, a képbe öltöztetett gondolat, elsőbbségre tett szert a mottóval és a magyarázattal szemben.

A szerző mindjárt a mű elején felhívja a figyelmet arra, hogy a jelképkönyvek készítői közül sokan jogászok voltak, mint ahogy maga a műfaj klasszikusa, Alciato is. Ez Goodrich szerint nem véletlen, s világossá teszi hipotézisét, miszerint az *embléma* alapvetően teológiai-jogi tanításokat kifejező műfaj volt a szórakoztatás és a morális tanítás mellett – amit aztán számos jelképkönyv elemzése révén igazol. A szerző szerint a meghatározó jelképkönyveket készítő jogászok közt egyetértés volt abban, hogy „a képek kitalálása alapvető a kormányzat szempontjából, és a legszorosabban kötődik az arisztotelészi értelemben vett igazságosság fogalmához, ami a barátok szerzését és a köztük levő összetartó kapcsolatot jelentette”.¹ A jelkép-

1. Ahhoz, hogy Goodrich megfogalmazása közérthető legyen, jónak láttam egy idevágó idézet közlését:

„A barátság létrehozása az államtudomány legfőbb feladatának minősül, és erre a célra vonatkoztatva szokás az erényt hasznosnak nevezni. Hiszen elfogadhatatlan, hogy barátai legyenek egymásnak az olyan emberek, akik igazságtalanul viselkednek egymással szemben. Továbbá mindnyájan azt mondjuk, hogy az *igazságos* és *igazságtalan* dolog a barátok között fordul elő a leginkább, mert úgy tűnik, hogy a derék férfiú ugyanaz, mint a barátságos férfiú, a barátság pedig valamiféle, az erkölccsel kapcsolatos lelki alkat. És ha valaki azt kívánja elérni, hogy az emberek ne jögtalankodjanak, elegendő, ha barátságot teremt közöttük, igaz barátok ugyanis nem jögtalankodnak egymással. De akkor sem jögtalankodnak egymással az emberek, ha igazságosak. Az igazságosság és a barátság tehát vagy azonosak, vagy igen szoros kapcsolatban állnak egymással.” (Nikomakhoszi etika VII. könyv 1. feje.)
forrás: <http://www.ujakropolisz.hu/arisztotelesz?page=0%2C3>

könyvnek mint műfajnak a politikai ikonográfiával való szoros kapcsolata egyébként sok esetben már a jelképkönyvek címében is egyértelműen megfogalmazódott, minthogy szerepel bennük a politikai jelző. Az *embléma* tanító jellege ugyanakkor a tanítás szűkebb jelentésében is értendő: ennek egyik kiváló példája Comenius *Orbis pictus* című, kifejezetten didaktikai műve, a műfaj legszorosabban vett jogi-pedagógiai alkalmazását pedig az is mutatja, hogy a XVI. században elkészült a *Corpus iuris civilis* képeket tartalmazó változata (Lyon 1547–1551).

A politikai ikonográfia (következésképp a politikai gondolkodás iránt érdeklődő történész) szempontjából a könyv legfontosabb része a 4. fejezet, mely a következő címet viseli: „*A szuverén jónak látja, ha elrejtőzik. A hierarchia vizualizálása.*” Goodrich egyik lényeges megállapítása az, hogy a szuverenitást (*maiestas, potestas*) megjelenítő ábrázolásokban általánosan érvényesül az a vezérelv, hogy „egyszerre megmutatják és elrejtik a hatalom forrását” és a szuverént. „Ami nem ölt alakot és láthatatlan, az erősebb, mint ami látható: mottókkal kifejezve *clarior absens* (ami hiányzik, az fényesebb) és *meliora latent* (a jobb dolgok rejtőzködnek). Elvértve előfordulnak persze olyan ábrázolások, amelyeken Krisztus vagy éppen az aggastyán alakban megjelenített Atya-Isten látható a Mennyben (azaz a felhők felett, amelyek a földi és égi világ elválasztását jelképezik), és helyezi rá az uralkodó fejére a koronát, de nem ez volt az általános. „A kép ugyanis több, mint aminek látszik, és ez az elv végigvonul a jelképeken: nem látjuk, vagy nem ismerjük a fény forrását, a hatalom eredetét, az istenség arcát. A röppálya a kép *arctalansága*, az *anyagtalanná válás* felé halad, amit a *testrészek elvesztésével*, az *alaktalan fényhez*, a tiszta formához való felemelkedéssel jelenítenek meg.” (Lásd az 1. képet! Kiemelés tőlem: S. E.)

A „testrészek elvesztésének” legáltalánosabb formái: a felhőből kinyúló kéz (amely koronát vagy babérkoszorút ad), vagy a felhőből kinyúló, jogart, koronát, kardot tartó testetlen páncélozott kar, továbbá az (isteni) igazságosságot jelképező mindent látó szem. (Az igazság szeme motívum alapja az egyiptomi mitológia, a hieroglifákon ábrázolt Osiris isten szeme volt, ami aztán keresztény értelmezést kapott). Azt az eszmét azonban, hogy Isten az

uralkodói szuverenitás forrása, akár a Menny képi megjelenítése nélkül is ki lehetett fejezni: például egy *üres trónnak üres háttérrel* történő ábrázolásával. Minthogy a kép mindig többet jelentett, mint amit első ránézésre mutat, így jelen esetben az üres háttér metaforikusan a láthatatlan Istent jelképezte. Ennél azonban sokkal jellemzőbb ikonográfiai módszer volt a hatalom eredetének ábrázolásában az „*anyagtalanná válás*” *fokozatainak* megjelenítése, egyfajta „optikai crescendo révén”. A láthatótól a láthatatlanhoz vivő, az absztrakció felé való elmozdulás érhető tetten a *kép-szó-jelölt fogalom* hármasság egyidejű alkalmazásában is: így Istennek Napként és/ vagy háromszöggént (azaz absztrakt geometriai formaként), továbbá szóval (sok esetben Jahve nevének héber betűivel), végül pedig az alaktalan fénnyel történő egyidejű megjelenítésével. Az „anyagtalanná válás” egy másik megjelenítési módja a kép hanggá válása, amit a képeken a hangjegyek ábrázolásával jeleztek. Az 1. képen látható ábrázoláson a felhőből kinyúló kar (az előbbieken említett módon) vizualizálja az Istenséget, míg „a hangjegyek az evilágítól a misztikushoz, a szótól a zenéhez, a képtől a láthatatlanhoz vezető pitagoraszti átmenetet jelenítik meg”. (Amint azt a mottó is kifejti: „*A véges végtelent eredményez.*”)

A szuverenitás vizualizálása terén Goodrich szerint fontos magának a szuverenitás halhatatlanságának a megjelenítése is. Így például a mellékelt 2. jelképen a felhőkben ábrázolt korona nemcsak magának a hatalomnak a mennyei eredetét jeleníti meg, hanem – a mottónak megfelelően: „*Örökre megkoronázva győzedelmeskedik a bölcsesség*” – egyben a hatalom, mint olyan halhatatlanságát is. A kép egyúttal vizualizálja a hatalom és annak gyakorlója közti határozott megkülönböztetést is, amire szintén utal Goodrich. Ez a jelkép ugyanazt a teológiai-politikai koncepciót fejezi ki, amit a XVI. századi Angliában a „király két teste” néven fogalmaztak meg a kor jogászai. Eszerint a királynak létezik egy természetes, halandó teste (*body natural*), értelemszerűen az egyes uralkodókban, másrészt viszont egy misztikus, láthatatlan és halhatatlan,

ún. politikai teste (*body politic*) is, amely az adott politikai közösség feletti kormányzás jogainak a letéteményese – ez pedig nem más, mint az a jogi entitás, amit államnak vagy koronának neveznek. Az angol felfogás szerint a két test a koronázáskor kapcsolódik össze egymással, amikor a halandó király látható testében olvad fel, pontosabban ölt testet a láthatatlan politikai test, mely utóbbi aztán a konkrét uralkodó halálával válik el megint a természetes testtől. (Lényegében ez volt a magyar koronaeszme egyik kardinális aspektusa is: a halandó király és a főhatalom jogi fogalmának megkülönböztetése.)

Fontos elem továbbá a jelképeken (ami már ismeretes a korábbi ikonográfiai irodalomból), hogy a táj megjelenítése mindig átpolitizált: azaz a táj mindig politikai táj is egyben. Ez az elem átvezet ahhoz, hogy Goodrich újfajta értelmezéssel áll elő Hobbes *Leviatán* (1651) című korszakos műve, ugyancsak korszakos jelentőségű címlapjának elemzése kapcsán.² Az itt ábrázolt táj esetében a *szabályos mértani alakzatokban* épített erőd és város Goodrich szerint egyértelműen a *jog* szerepét igyekszik vizualizálni. A jognak ugyanis a korabeli felfogás szerint „*more geometrico* kellett működnie”, következésképp az egyenes vonalak, a szabályos geometrikus alakzatok voltak azok a képi eszközök (a vonalzó, iránytű mellett), „amelyeket a jog jelképes ábrázolására használtak”. (Ezt valóban megerősíthetjük például *Cesare Ripa Iconologia* című műve alapján is, amely a jelképirodalom korabeli kézikönyve volt.) Ugyancsak meghatározónak tartja Goodrich, és a test „felszabdalásának” korábban már említett kontextusában értelmezi a címlapon szereplő szuverén félbevágott testtel történő ábrázolását: a lebegés érzetét keltő, ugyanakkor mesterségesen ábrázolt (emberi alakokból összeálló) felsőtest szerinte a szuverenitás földönkívüliségét, halhatatlanságát, kvázi anyagi jellegét igyekezett kifejezni.

A könyv, amellet, hogy számos eredeti jelképtelmezést tartalmaz, módszertanilag is igen inspiráló az olvasó számára, s nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy nélkülözhetetlen a koraújkori jogi-politikai ikonográfia kutatatói számára.

Peter Goodrich: *Legal Emblems and the Art of Law. Obiter depicta as the Vision of Governance* (Jogi jelképek és a jog művészete. Az obiter depicta mint a kormányzás víziója). Cambridge, Cambridge University Press, 2013. 281 o.

Sashalmi Endre

2. A *Leviatán* címlapjának értelmezésére magyar nyelven részletesen lásd tölem: Az abszolút monarchia elmélete. in: Képes György (szerk.): *Az abszolút monarchia*. Bp. 2011. (13-67.) 53-62.

Salétrom, állambiztonság és zaklatás a kora újkori Angliában¹

A kora újkori „hadászati forradalom” idején mind az ázsiai iszlám „puskapor-birodalmak” (az Ottomán, Szafavid és Mughal Birodalom), mind a nyugat-európai „puskapor-államok” állandó erőfeszítéseket tettek, hogy a puskaforhoz szükséges nyersanyagot előteremtsék. Az ostromlóknak, hadihajóknak és muskétásoknak óriási mennyiségű puskaforra volt szükségük. A XV–XIX. században a spanyol, portugál, francia, holland, svéd és angol állam ereje, hatalma a lőportól függött. Enélkül, és fontos alkotóeleme, a salétrom nélkül nem létezett nemzetbiztonság. Ez a kiszolgáltatottság csak a XIX. század vége felé csökkent, amikor már kémiai úton is tudtak robbanóanyagokat előállítani.

A puskaport a XIII. század óta ismerték Európában. Salétromból (káliumnitrát), kénből és faszénporból állították elő 6-1-1 részarányban. A kisebb összetevőket olcsón be lehetett szerezni, de a salétrom ritka és drága cikk volt. Vagy messziről hozták, vagy drágán nyerték ki trágyában, vízletheben gazdag talajokból. Mivel még nem ismerték a rothadó szerves anyagokat nitrifikáló baktériumok munkáját, sokáig nem tudták eldönteni, vajon ásványi vagy növényi eredetű a salétrom. Ugyanakkor tisztában voltak a stratégiai jelentőségével, melyhez hasonlót ma az olajnak és az urániumnak tulajdonítunk. Az uralkodók fenntartották a jogot arra, hogy magán földbirtokokról is kitermeljék a salétromot, amivel igen sok bosszúságot okoztak a tulajdonosoknak. A salétrom előállítása társadalmi, pénzügyi és politikai komplikációkkal járt. Sok ember volt érintett: államférfiak, spekulánsok, kereskedők, technikai tanácsadók, jogászok, munkások, és a nitrátban gazdag földek tulajdonosai. Igen sok írott dokumentum maradt fenn a salétrom beszerzésével kapcsolatban – szerződések, számlák, jelentések, leltárak, kérvények, tiltakozó beadványok – de előteremtésének Tudor- és Stuart-kori történetét még nem írták meg. E tanulmány szerzője, *David Cressy*, az Ohioi Állami Egyetem kutatója a salétrom-előállítás társadalmi követke-

1. A magyarországi korai salétrom-előállítás történetéről lásd: Szathmáry László (1880–1944): Salétromtermelés Magyarországon. Salétromtermelés Magyarországon az elmúlt századokban – Természettudományi Közlöny, 1932. pp. 415–425.

ményeit vizsgálta a Tudor-korszak elejétől az angol forradalomig terjedő időszakban.

A királyi prerogatívák és az angol szokásjog (common law) számos ponton ütköztek egymással, ezeket vizsgálták is a kutatók, de a salétrommal kapcsolatban felmerült konfliktusokra alig terjedt ki a figyelmük. Pedig a salétromgyűjtő emberekkel szemben nagy volt a felháborodás. Conrad Russell 1628-ban figyelmeztetett rá, hogy a monarchiák egyre égetőbb salétromigénye miatt összeütközésbe kerülnek az állam és az alattvalók. Az I. Károlyhoz a Nagy tiltakozás alkalmával 1641-ben benyújtott panaszok között szerepelt a tiltakozás a salétromosok „zaklatásai, zsarnoksága” ellen. A salétrom tulajdonságainak leírását az angolok *Vannoccio Biringuccio*: De la pirotechnia, Velencében, 1540-ben megjelent kiadványából vették át, és szerzők generációi ezt használták. Később Lazarus Ercker, II. Rudolf császár bánya-főfelügyelője, és Joachim Gaunz zsidó kohász írták le már szakszerűbben a salétrom előállításának folyamatát. Az állati trágyával vagy galambürülékkel teli hordókat át- meg átmosták vízzel, majd a folyadékot forralták, lepárolták, míg kikristályosodott belőle a salétrom. Hamu, mész és timsó hozzáadásával tökéletesítették a folyamatot. Az így keletkezett durva salétromot ezután még finomítani és őrölni kellett, hogy puska- pornak használhassák. Az 1500-as évek vége felé már alkalmazták, de még nem értették, hogyan működik ez a sokféle tulajdonságú anyag. Úgy látták, van benne valami a földből, levegőből, tűzből és vízből, hideg és meleg, nedves és száraz, és vannak állati, növényi és ásványi tulajdonságai. Paracelsus titokzatos anyagnak tartotta, Francis Bacon szerint a salétrom „a föld energiát adó lelke” (80. o.). A Royal Societyben vita folyt a tudósok között, hogy az a nitrát, amelyet a Biblia és ókori szerzők említenek, a salétrom volt-e. A szerző szerint az ókorban a szódával (nátriumkarbonát) találkozhattak, a salétromot nem ismerték Európában a XIII. századig. A löport a kínaiak találták fel a XI. században.

A bosworth-i csatában 1485-ben III. Richárd és Tudor Henrik már puska- porral lövettek egymásra, a találmányt az élenjáró franciáktól vették át. VII. Henrik nagy gonddal fejlesztette a tüzérséget, 1497-ben közel 50 nagy kaliberű ágyúja, 200 tüzeje volt, és puska- port is gyártatott. VIII. Henriknek még több puska- porra volt szüksége 1512 és 1546 között a franciák és a skótok ellen vívott háborúiban. A franciák ellen 1513-ban naponta 32 tonna löport használtak fel. Bologna ostromához 1544-ben 250 ágyúval és 38 ezer katonával vonultak fel. A Tudor királyi hadiflottában 15 nagy hajó és 16 háromárbócos evezős hadihajó szolgált, rajtuk közel 200 nehézágyúval, 48 tonnányi puska- porkészlettel. Ahhoz, hogy ezt a hatalmas puska- porigényt kielégíthessék, VIII. Henrik két bizottságot is útnak indított, járják végig a megyéket, és keressenek salétromlelőhelyeket. Vegyék igénybe a lakosság

fáját, szekereit, házait, ha szükséges. A bizottság utasította a munkásokat, hogy a feldúlt földeket egyengessék el maguk után, vagy más módon kártalanítsák a földek tulajdonosait.

Erzsébet királynő idején, a kontinens mély vallási megosztottsága, az addigi hatalmi egyensúly megbomlása és a spanyolok részéről fenyegető támadás miatt, az angolok igen sebezhetőnek érezték magukat. Biztos salétromellátásra volt szükségük. A fontos anyagot főként német területekről és Németalföldről hozták be, de ez drága volt, és embargó és elkobzás nehezítette a beszerzést. Az angol kereskedők még Oroszországba és Észak-Afrikába is elmentek a salétromért. Az Armadával 1588-ban 34 királyi hajó szállt szembe, 678 nehézágyúval a fedélzetén. Ezt 150 felfegyverzett kereskedőhajó egészítette ki. Ennek a tengeri erőnek szinte kielégíthetetlen volt a puska- és salétromszükséglete. Egy ágyú egyetlen lövéssel 46 font puska- és salétromot használt el, s a kisebb ágyúknak, a csataágyúknak is 18, illetve 11 fontra volt szüksége belőle. A spanyol háború tetőpontján az angol állam évi 95 last puska- és salétromot fogyasztott el, ehhez legalább 8 tonna salétrom kellett. (Egy last = 1 088 kg.)

I. Jakab békésebb uralkodása idején kb. felére csökkent az állam puska- és salétromfogyasztása. 1618 után, mivel Európa újra háborúba sodródott, ismét sürgős szükség volt salétromra, puska- és salétromra. Később, Károly idején még a gyakorlatozásokra is több kellett, mint azelőtt a háborúkban, és a felhasználás csak növekedett. Részben a veszélyérzet miatt, részben pedig a diszsortüzek miatt, ahol sok löport puffogtattak el. Bár Anglia kimaradt az 1630-as évek európai konfliktusaiból, számos veszély fenyegette, például a katolikus hatalmak, vagy a dunkirki és más tengeri fosztogatók részéről. Ezért meg kellett erősítenie a kikötőket, erődöket, a Portsmouth-ban, Hullban és Berwickben állomásozó garnizonokat. I. Károly uralkodása alatt a nagy hadihajók száma még mindig 34 volt, de sokkal több nehézágyút vittek rajtuk, 1640-ben például 1200-at. Az ellátmányuk 292 last súlyú puska- és salétrom volt.

A polgárháborúban eleinte 30 ezer, 1644-ben, Marston Moornál pedig 46 ezer ember vett részt a harcokban. Nem tudtak annyi puska- és salétromot előteremteni, amennyit felhasználtak volna. A polgárháború után csökkent a muníció- és salétromszükséglet, de a skóciai és írországi hadjáratokhoz ismét kellett a fegyver. Cromwell seregét 1654-ben 54 ezer fő alkotta. Az 1642-ben 35 hajóból, 1 199 nehézágyúból álló haderő 1659-re 139-re illetve 4214-re nőtt. A tengeren négyszer annyi puska- és salétrom kellett 1660-ban, mint 20 évvel azelőtt. A hétéves háborúban (1756–63) és az amerikai függetlenségi háborúban (1775–83) szintén emelkedett a puska- és salétromfogyasztás, de ekkor már Kelet-Indiából hozták a salétromot, és ugyanekkor áttértek a last használatáról a font, a quarter, a hundredweight és a tonna súlymértékekre.

Az interregnum korában az angol kormány megszervezte a salétrom-előállítás felügyeletét. A Titkos Tanács és az Admirális puszkapor-bizottságot létesített, és ügynökök segítségével munkásokat szerződtetett a helyszíneken. A földtulajdonosok sérelmezték, hogy a „salétromosok” feldúlták a földjeiket. A korrupt salétromosok azok földjét elkerülték, akik lefizették őket. A salétrom kiásása, szállítása, a tüzelőanyag beszerzése, az eszközök, szekerek rekvirálása valóban rengeteg kellemetlenséget okozott a lakosságnak. Egy 1590-es kiáltvány elismeri, hogy öfelségének szeretett alattvalói sok sérelmet szenvednek el a salétromszedők miatt. A salétrom előállítás a korona joga volt, ezt a Titkos Tanács megerősítette, majd I. Jakab idején rangos bírák mondták ki újra, hogy ez királyi előjog, és az alattvalók védelmét szolgálja. Sir Edward Coke főbíró elrendelte, hogy a salétromásóknak munkájuk befejeztével helyre kell állítaniuk a helyszínt; melléképületek alatt áshatnak, lakóházak alatt nem; csak napkelte és napnyugta között dolgozhatnak; kemencéket a földbirtokos engedélyével állíthatnak fel, és az igénybevett szekerekért fizetniük kell.

I. Károly idején a salétrom iránti igény fokozódott, ezért az ellenállás is erősödött. Nagy volt a felháborodás, mert a salétromosok a magánházakat is aláásták. Károly 1635-ben kiáltványban tette világossá: makacs ellenszegülők azok, akik a királyság biztonsága szempontjából oly fontos salétrom-kitermelést akadályozzák. Valaki megjegyezte, hogy Károly még a saját háza alatt is megengedné az ásást – bár a király vadászháza alól elkergették a salétromgyűjtőket.

Néha egészen elmergesedett a helyzet. Egy Robert Leigh nevű salétromtermelő engedély nélkül aláásatta Lord Strange istállóját és kastélyát, és nem állította helyre a feldúlt területet. A lord panaszt tett a királyi tanácsnál, mire Leigh kivonult a salétromműzletből. Az oxfordshire-i Nicholas Stephens különösen sok embert károsított meg gátlástalan ásatásaival. A legdöbbenetesebb cselekedete az volt, hogy feldúlta Chipping Norton templomát, majd más templomokat is. A padok helyén ásatott, mivel az inkontinenciában szenvedő asszonyok ülőhelyei alatt gazdag volt a talaj salétromban. A tiltakozókat megfenyegette, és királyi felhatalmazására hivatkozott. A parlamentben nem felelt a vádakra. Sir John Eliot felszólalt a hatalmaskodó salétromosok ellen. Az 1628-as Jogok Kérése, majd a Nagy Tiltakozás vitáiban ez a téma is szerepelt.

1630-ban egy négyoldalas jelentés számolt be róla, hogy a salétromszedők felástak mindent, a szérűskerteket, a malátaacsíráztató, sörfőző helyiségeket, a hálószobákat, különösen ahol betegek, asszonyok feküdtek, de feldúlták a templomokat és a temetőket is. Rendkívül sok kárt tett egy Thomas Hilliard nevű ember az ország délkeleti részében. Végül nem a lakossági panaszok okozták a veszttét, hanem a konkurensei jelentették fel, hogy éj-

szaka titokban a bristoli kikötőből salétromot szállít és ad el a feketepiacon, és ezzel megkárosítja öfelségét. A Csillagkamara pellengérre és 5 ezer font büntetésre ítélte és eltiltotta az üzlettől. Hilliar megszökött a büntetés elől.

Se szeri se száma nem volt a salétromgyűjtők elleni panaszoknak. Norwichban aláásták a városfalat, sőt még azt a börtönt is, ahol a legveszélyesebb bűnösöket őrizték. Egy salétromszedő Dr. Christopher Wrennek, a Garter Rend kvesztorának a galambházát ásta alá, az összeomlott, s nagy volt a kár. Wren a királyhoz fordult, Károly ezúttal az ő pártjára állt, és kártérítést ítélt meg neki. A jövőendő építész Ch. Wren 5 éves volt ekkor. A közemberek panaszaí ritkán találtak meghallgatásra, ezért ők maguk védekeztek a salétrombanda ellen. Surreyben például láncot feszítettek ki az út fölé, másutt vasvillával zavarták el őket. Megakadályozták a káliumnitrát bepárlását, eltüntették a szükséges hamut. 1638-ban Hertfordshire-ben majdnem megölték a salétromgyűjtőket. Előfordult, hogy tönkretették a kristályosítás eszközeit, megverték a salétromosokat. Az ajtók bezárultak előttük, nem találtak ép szerket, a lovak sánták, a hordók mindenfelé lyukasak voltak. Nem volt tüzelőanyag, nem volt hamu, és a faszén véletlenül éppen sárral keveredett össze.

A panaszok a parlamentben is megjelentek, hiszen a főúri birtokokat is zaklatták a salétrom-vállalkozás emberei. Ebben egyetértettek királypártiak és ellenzékiek. Ráadásul a király elmaradt a fizetésekkel, már 4000 fonttal tartozott az egyik puskapor-gyártónak, közben a skótokkal folytatott háború közepén a parancsnokok egyre több puskaíort kérték, a munkások pedig a fizetésüket követelték. Félő volt, hogy a puskapormalmok éppen a leg súlyosabb pillanatban, 1640 júliusában állnak le. Az importőrök sem kapták meg a pénzüket. A newburi csata idejére kimerültek a puskapor-készletek, és üres volt a kincstár.

A gond 1641-ben oldódott meg. A parlamentben felvetették, hogy a salétrom-előállítás ne számítsion királyi előjognak. Törvényt hoztak róla, hogy szabadon lehet külföldről behozni, és belföldön előállítani a puskapor alkotóelemét. 1643-ban a parlament felhatalmazta az állam ügynökeit, hogy minden külső épületben kutathatnak salétrom után, de a lakóházakat kímélniük kell.

A megoldás a központosított, tudományos alapon működő, ipari salétromtermelés megszervezése lehetett volna. Lazarus Ercker leírása nyomán megpróbálkoztak ezzel, de kudarcot vallottak. Maradtak továbbra is a gyűlölt, kalandor salétromkeresők. 1545-ben egy német mérnök felajánlotta VIII. Henriknek a szolgálatait, de ő sem tudott biztonsággal puskaíort előállítani. Ezután egy másik német mérnök, Gerard Hoenrich jelentkezett Erzsébetnél azzal, hogy nitrátgyakat hoz létre sör- és borivók vizeletéből,

zabbal etetett lovak trágyájából és kagylóhéj-mészából. Ez a vállalkozás is kudarcba fulladt. Számos egyéb kísérletről is olvashatunk. Egy javaslat szerint például szennyvízből készítenének salétromot. A parlament tárgyalta, majd félretette az ötletet. Egy Thomas Russel nevű földesúr azt javasolta, London koldusaival megfelelő tartályokban gyűjtessék össze a város vizeletét, itassanak át vele egy földterületet, és ezzel folyamatosan biztosítva lesz a salétromellátás. Magát Russelt is meglepte, amikor a kormány 1627-ben elrendelte, gyűjtsék be a vizeletet, nem csupán Londonban, hanem az egész országban. Nyáron naponta, télen kétnaponta kellett gyűjteni. A városoknak hozzá kellett járulniuk a költségekhez. Ezzel tulajdonképpen központilag irányított trágya- és vizeletgazdálkodást kívántak bevezetni. Az eredmény az lett, hogy még a hagyományos módszerrel működő vállalkozók is abba hagyták a munkát. A tántoríthatatlan Russel ekkor azt javasolta, minden háztartás létesítsen egy rakomány földet valahol a csűrjében, oda öntsék a vizeletet, majd háromhavi pihentetés után ezeket a földeket gyűjtsék be. Úgy kalkulált, hogy a nagy városokat nem számítva, tízezer 4 fős háztartásból 400 ezer rakomány föld jön össze, amelyből ezer tonna puskaport lehet készíteni. A műveletet a lelkészeknek, plébánosoknak kell felügyelniük, és a makacsokodókat feljegyezniük. Egy másik elképzelés szerint a dologházak szegényeinek vizeletét lehetne felhasználni. Számos vagy inkább számtalan más terv is született a salétrom gyors előállítására. Ha nem is voltak megvalósíthatóak ezek a javaslatok, benyújtóik bíztak abban, hogy a korrupciót meg lehet szüntetni, hogy a természet titkai megismerhetők, és hogy az alattvalók előjogait nem lehet figyelmen kívül hagyni.

A XVII. század végére aztán egyszerre megoldódott a salétrom-beszerezés oly sok bosszúságot okozó gondja. Indiából be lehetett hozni az értékes lőpor-alapanyagot. Az első hajórakomány salétromot 1624-ben a Kelt-Indiai Társaság vitte Angliába. Az 1630-as évek közepén már évi 200 tonnányit szállítottak belőle, ebből eladásra is jutott. 1644-ben egy szállító 600 hordó puskaporhoz szükséges salétromot adott el a parlamentnek, és a Társaság szerződést kötött vele annyi anyag szállítására, amennyire csak szüksége van a köztársaságnak. Az indiai nuniyas kaszt által előállított salétromért a restauráció korszakában is magas árakat fizetett ki a Katonai Hivatal a hajósoknak: 1662-ben (kerekítve) 11 ezer, 1665-ben 37 ezer és 1669-ben 40 ezer fontot. A legtöbb salétrom a Bengáli-öbölből és a Coromandel-partokról érkezett. És míg I. Károly még igen nehezen tudott 288 tonnát beszerezni egy-egy évben, addig például 1669-ben 1037 tonna volt az előállított mennyiség. A plassey csata idején, 1757-ben Nagy Britanniáé volt a világ salétromtermésének 70 százaléka.

A salétromgyűjtők ma már csak kellemetlen emlékeknek számítanak. Különösen hírhedtek voltak kapzsiságuk, megvesztegethetőségük miatt. Mivel azonban az állam érdeke úgy kívánta, a kormány átsiklott a panaszok fölött. A XIX. században még nagyobb puskaapor-mennyiségekre volt szüksége a Brit Birodalomnak. 1828-ban kiszámították, hogy egy új háborúban 200 ezer hordónyi, azaz 9 ezer tonna fogyna el belőle. Mind a gyártási kapacitást, mind a salétrom-behozatalt növelni kellett. A Bengáliából származó behozatal az 1830-as évek évi 14 ezer tonnájáról az 1850-es évekre 25 ezer tonnára emelkedett. A krími háború és az amerikai polgárháború idején ismét növekedett a szükséglet, de az 1860-as évek elején importált 18 600 tonna salétromból több mint 4 ezer tonnányit már exportált Anglia. Az I. világháborúban szintén nélkülözhetetlen hadianyag volt a puskaaporhoz szükséges salétrom.

A salétrom a kora újkori Anglia történelmében összekapcsolta a hadászati, a tudományos és a társadalmi forradalmat. Több volt mint közönséges fogyasztási cikk, királyi prerogatíva védte, miközben hatással volt az agrár termelésre, a külkereskedelemre és a birodalmi terjeszkedésre, és fontos volt a nemzet biztonsága szempontjából. A lényeg a vizelet és a trágya pezsdítő ereje és az elmésség, amivel az ilyen talajból puskaport tudtak készíteni. A salétrom-vállalkozás szembe állította a királyi hatalmat az egyéni jogokkal, és a küzdelemből a központosított hatalom került ki győztesen. A salétromszedők ástak és forraltak mindaddig, amíg a kelet-indiai behozatal meg nem könnyítette a zaklatásoktól szenvedő föld- és háztulajdonosok életét.

David Cressy Anglia történelmének egy igen fontos, érdekes, és hosszú időnkig meghatározó részletkérdéséről írt. A salétrom- és a puskaapor-előállítás számtalan embernek nyújtott megélhetést, de számtalan ember életét, mindennapjait keserítette meg. Mindezek ellenére a történelemtényekben, tankönyvekben szó nincs a kerteket, házakat, templomokat, temetőket feldúló salétromásókról. Pedig ebben a témában benne van az állam biztonsága, a birodalmi terjeszkedés, a korabeli babonák, de a tudományos felfedezés is, az állami monopólium hatalma, és a védtelen lakosság kiszolgáltatottsága egyaránt. Érdemes volna az egyetemi hallgatónak és a középiskolásoknak is felhívni a figyelmét a salétrombeszerzés történetére.

David Cressy: Saltpetre, State Security and Vexation in Early Modern England (Salétrom, állambiztonság és zaklatás a kora újkori Angliában) *Past and Present*, 212. szám, 2011. augusztus, 73–111. o.

Fodor Mihályné

A félszigeti háború Spanyolországban és Portugáliában

A félszigeti háború, ahogy a későbbiekben a történészek elnevezték, a napóleoni háborúk egy jelentős részét képezte. A francia hadsereg folyamatosan fenntartott második frontja volt, amely jelentős erőket kötött le, és nagymértékben hozzájárult Napóleon császár végső vereségéhez. A félszigeti háborút az Ibériai-félszigeten, Spanyolország és Portugália területén vívták a szemben álló felek.

Ezzel a témával kapcsolatban 2010-ben jelent meg egy kétrészes mű, *Jiří Kovařík* cseh író és történész tollából. Jiří Kovařík a napóleoni háborúk egyik szakértője a cseh nyelvterületen. Az író a prágai Károly Egyetemen végzett történelem-francia szakon, és elsősorban francia történelemmel foglalkozik, azon belül is főleg a napóleoni háborúkkal. Az utóbbi években több könyve jelent meg ezzel a jelentős korszakkal kapcsolatban. A megjelent könyvei közül a 2010-es kétrészes műve foglalkozik a napóleoni háborúknak a fent említett eme kicsi, de mégis jelentős szeletével. Jiří Kovařík munkája az Akcent Kiadó gondozásában jelent meg. A két könyvben kronologikus sorrendben mutatja be az Ibériai-félszigeten 1807 és 1814 között zajló háború történetét. Lényegében két különálló könyvről van szó. Az első rész a konfliktus első felével foglalkozik, 1807-től egészen 1810-ig, a franciák harmadik portugáliai hadjáratáig. A címe: *Napóleon inváziója*. A második rész 1810-ben folytatódik és a francia hadsereg 1814-es végső, dél-franciaországi vereségéig tárgyalja az eseményeket – a címe: *Napóleon veresége*. Jiří Kovařík az első könyv elején néhány fejezetben röviden vázolja az általános katonai és politikai helyzetet. Az 1807. és az azt megelőző évek kulcsfontosságú eseményeit, amelyek közvetve vagy közvetlenül az ibériai háború kirobbanásához vezettek. Az 1807-es Tilsitben kötött béke után Nagy-Britannia maradt Napóleon utolsó komoly ellenfele. Az angolokat leszámítva senki sem mert dacolni vele. Nagy-Britanniának egyetlen szövetségese volt az adott időszakban a kontinensen: Portugália. A portugálok a britek hagyományos szövetségeseinek számítottak. Az író az első kötet elején bővebben foglalkozik az angol–portugál szövetség előtörténe-

tével, és kifejti, hogy miért maradt Portugália az angolok szövetségese, miért nem hódolt vagy hódolhatott be Franciaországnak, és a franciák milyen módon próbálták sakkban tartani a portugál uralkodóházat.

A portugáloknak nem sok választási lehetőségük maradt, ha megegyeznek Napóleonnal, akkor a britek elvágják őket a gyarmataiktól, ha továbbra is kitartanak brit szövetségük mellett, akkor pedig megkockáztatnak egy szinte biztosra vehető francia inváziót. A portugálok természetesen a briteket választották, ennek következtében megindult a francia hadművelet. Az író részletekbe menően taglalja a portugál hadjárat eseményeit, bemutatja a szemben álló hadseregeket, és közben a fontosabb katonai vezetőkről rövidebb leírásokat közöl. A hadseregek leírásán kívül mélyebben belemegy a szemben álló felek – népek – mentalitásába, életmódjába, hogy a későbbiekben jobban megértsük az ibériai háború sajátos jellegét. A háború kezdetén a spanyolok még mint a francia hadsereg szövetségesei részt vesznek Portugália megszállásában – értelemszerűen nem merő jószívűségből. A későbbiek során fordulnak majd szövetségük ellen. A hadjárat már a kezdetekben improvizatív módon, teljes mértékben előkészületlenül indult. A könyvben nagyon bizarr kép mutatkozik meg Európa akkoriban legerősebb hadseregéről. A francia hadsereg, mire eléri Portugáliát, az utánpótlási problémák és az időjárási viszontagságok miatt állományának jelentős részét elveszti, ráadásul az első alakulatokat nem a harcedzett veteránok alkotják, hanem a franciaországi garnizonokban helyőrségi szolgálatot teljesítő friss, fiatal besorozott újoncok vagy az idősebb korosztály. A hadsereg színe-virága a hadjárat elején még nem volt az Ibériai-félszigeten.

Minden sikeres hadjárat alapja a hadseregek utánpótlásának hatékony megszervezése. Az utánpótlás esetleges megbénulása vagy akadozása esetén a harci szellem és a katonák egészségi állapota a hadműveletek rovására romlik. Az esetek többségében az éhező katona a hadműveleti területen maga gondoskodik az élelméről a helyi civil lakosság rovására. A francia hadsereg már az offenzíva kezdetén ebbe a hibába esett. Már Spanyolországban – szövetségük területén – csődöt mondott a hadtáp-ellátás. A katonák fosztogatni kezdtek. A helyi lakossággal szemben megszállóként viselkedtek. A francia hadsereg eme rossz hozzáállása lett az alapja annak a gyűlöletnek, amelyet a spanyol nép az úgynevezett szövetségésükkel szemben táplált, és majd ez az ellenszenv vezetett ahhoz a véres ellenálláshoz, amivel a franciák Spanyolországban találkoznak.

Jiří Kovařík részletekbe menően leírja, ahogy Napóleon a spanyol trónról eltüntette a Bourbonokat és saját bátyját tette meg spanyol bábkirálynak I. József néven. A francia hadsereg viselkedése mellett ez volt a másik té-

nyező, amely – enyhén szólva is – felbőszítette a spanyolokat a franciákkal szemben. Az események ilyen való alakulása következtében a franciák egy véres háború kellős közepén találták magukat, és az események alakulása alapján nem voltak felkészülve egy ilyen sajátos jellegű háborúra. A szerző részletesen bemutatja a jelentősebb csatákat, amelyeket a francia hadsereg vívott a spanyolok ellen a szembefordulás után. A csaták többségét a francia hadsereg megnyerte, több nagyobb spanyol csapatösszevonást sikerült szétverniük a francia tábornokoknak, de a spanyol parancsnokok minduntalan újabb hadseregeket szerveztek. A francia vezetőknek már a spanyol hadseregek állandó újraszerveződése is szokatlan dolognak számított.

Addigi tapasztalataik alapján ahhoz voltak szokva, hogy nagy létszámú, fegyvelmezett hadseregüknek egyetlenegy erős európai állam sem tudott ellenállni, és a legerősebb ellenfeleket is néhány megsemmisítő csatában térdre tudták kényszeríteni. A spanyolok esetében azonban más volt a helyzet. A reguláris hadsereg mellett, a másik fontos tényező a spanyol népi mozgalom volt. A civil lakosság is folyamatosan zaklatta, és támadta a megszállókat, nem hagyva nekik egy percnyi nyugalmat sem. A civilek a saját, sokszor primitív fegyvereikkel és lesből támadták meg a francia csapatokat, és az esetek többségében nem ejtettek foglyokat. A francia katonaság pedig megtorlóakciókat intézett a települések ellen. Ezzel a típusú hadakozással 1807–1808-ig a francia hadsereg nem találkozott Európában. A szerző többször kiemeli ennek a jelentőségét. A gerilla – kis háború következtében Napóleon csapatainak az Ibériai-félszigeten az összes helységet helyőrséggel kellett ellenőrizniük, ha biztonságosabban akartak mozogni. A francia hadsereg Spanyolországot nem tudta pacifikálni. Ugyanez volt a helyzet Portugáliában is, csak ott a franciák nem tartózkodtak egyszerre olyan sok ideig. Megszállással többször is próbálkoztak, de mindannyiszor sikertelenül. A francia császár a háború előrehaladtával egyre nagyobb létszámú hadseregeket állomásoztatott az Ibériai-félszigeten, a nagy létszámú seregek azonban megtévesztőek voltak, mivel a hadjáratokban csak csekély részük tudott részt venni. A térségben állomásozó seregek jelentős hányada helyőrségekben őrködött, és a hosszan elnyúló utánpótlás vonalakat próbálta biztosítani. A francia hadsereg helyzetének kritikusságát bizonyítja az a tény, hogy egy egyszerű üzenetküldéshez is a futár mellé sokszor erős kíséretet kellett biztosítani, hogy a fontos üzenetnek legyen legalább esélye eljutni a címzetthez – ám gyakran így sem jártak sikerrel. A spanyol felkelők előszeretettel vadászták a futárokat.

1808-ban, már a konfliktus kezdetekor a brit hadsereg is csatlakozott a háborúhoz a portugálok és a spanyolok oldalán. Portugáliában sikerült

partra szállnia egy kis létszámú brit expedíciós haderőnek. Az első hetekben Arthur Wellesley irányította a brit csapatokat, akinek sikerült néhány győzelmet aratnia a franciák portugáliai hadserege felett – ennek köszönhetően a franciák kiszorultak Portugáliából. Wellesley csak ideiglenesen volt a brit hadsereg parancsnoka, Sir John Moore tábornok megérkezése után átadta a parancsnokságot és visszatért a brit szigetekre. A britek belépése nem könnyítette a franciák dolgát, az amúgy is nehéz terepen, és a nehezen pacifikálható országban. A francia hadseregnek jól képzett és jól felszerelt ellenféllel kellett szembenéznie.¹ A franciák oldalán a császár a háború előrehaladtával egyre nagyobb létszámú hadsereget vetett be a britek és azok szövetségesei ellen. A leghíresebb, és más európai csatatereken sikeres tábornokai és marsalljai vettek részt a hadjáratokban – Ney, Masséna, Soult, Lannes marsallok vagy Gouvion Saint-Cyr tábornok (a teljesség igénye nélkül), de a nehéz terep és a kegyetlen és szokatlan gerillaháború, valamint a brit hadsereg mindannyiuk számára komoly fejtörést okozott, és a legtöbb esetben csúnyán leszerepeltek. Maga Napóleon császár egyetlen egyszer jelent meg személyesen a hadszíntéren, az 1808-as nagy őszi francia offenzíva idején. Személyesen irányította a hadműveleteket, ekkor a brit hadsereg is kénytelen volt visszavonulni, amelynek során a főparancsnok, Sir John Moore is elesett. Helyét 1809 tavaszán Arthur Wellesley tábornok vette át. Idővel a brit expedíciós hadsereg létszáma is fokozatosan növekedett. Így 1809-től már nem csak a védekezésre gondolt, hanem fokozatosan áttette a háború súlypontját Portugáliából spanyol területre. A szövetségesek legnagyobb gyengesége pont az együttműködésükben rejtett. Wellesley tábornok sokszor nem tudott megállapodni a közös hadműveletekben, valamint az

1. Jiří Kovařík is kiemeli, hogy a brit hadsereg rendelkezett a korban az egyik legjobban képzett és legfegyelmesezettebb gyalogsággal. A francia hadseregben nem volt olyan magas színvonalú a gyalogság kiképzése, mint a briteknél. A franciák oszlopokban harcoltak, míg az angolok vonalba fejlődve. A francia oszlopok a pusztító tömegükkel, fáltörő kosként törték át a csatamezőn az ellenség vonalait – ez a taktika egy gyengébb felkészültségű ellenféllel szemben bevált, de a brit vonal ellen hatástalan maradt. A szigetországi gyalogság precízen és gyorsan tudott sortűzket leadni a sima csövű, előltöltős Tower-muskétákkal. A jól képzett gyalogság mellett a brit hadsereg könnyűgyalogsággal is rendelkezett, ami még nem lenne nagy újdonság, mivel az összes korabeli hadseregnek volt ilyen alakulata, csak a briteknél a sima csövű muskéták és karabélyok helyett huzagolt csövű, előltöltős Baker-féle puskákkal voltak felszerelve. A Baker-puska a kor egyik nagy technikai vívmánya volt. A sima csövű muskétához képest sokkal pontosabb fegyvernek számított, és jóval messzebbre is hordott a muskétánál. A sima csövű löfegyverekkel szemben egy nagy hátránya volt, hogy sokkal tovább tartott a töltése, mint egy átlagos francia vagy brit muskétának. A brit lövészek azonban már akkor hatékonyan célba tudták venni az előrenyomuló francia hadoszlop katonáit, amikor azok a sima csövű Charleville-muskétáik lőtávolságán kívül tartózkodtak.

utánpótlás kérdésében a spanyol szövetséggel.² Végül az idő, a pénz és a kitarás a szövetségeseknek kedvezett. Napóleon a koalíciós háborúi során talán az egyik legjobb kvalitású ellenféllel találta magát szemben az Ibériai-félszigeten Wellesley személyében, ráadásul nem ő vezette személyesen a hadműveleteket, hanem marsalljaira bízta a megoldást. Mivel nem tartózkodott a helyszínen, ezért nem is érthette az ibériai háború mibenlétét, a gerillaháború problematikáját, a nehéz terep nyújtotta gondokat, a jól képzett angol hadseregről nem is beszélve. Az évek során az ibériai hadszíntér amúgy is sokszor második hadszíntérnek számított. Az 1809-es Duna-menti hadjárat során az utánpótlás nem a spanyol frontra ment, hanem Közép-Európába, és az Ibériai-félszigeten állomásozó hadseregből is elvonult jó néhány egység. Az 1812-es orosz hadjárat során ugyan ez volt a helyzet, csak még hatványozottabban, mivel Oroszországban még több katonát vetettek be, mint az 1809-es osztrákok elleni háború során. Ezek a csapatelvonások rendszeresen éreztették a hatásukat, olyankor a felkelők megerősödtek, és Wellesley tábornoknak is kisebb létszámú csapatokkal kellett szembenéznie. A végelszámolásnál ez a sok kis apró tényező mind hozzájárult a francia hadsereg térszerzéséhez és végső vereségéhez az Ibériai-félszigeten.

Az író a két kötetes műben részletesen kitér ezekre a tényekre, hogy az olvasó jobban megértse a félszigeti háború jellegét, mibenlétét. Bemutatja a gerillaháborút. A britek beszállása után a nagy véres ütközeteket és ostromokat, amelyeket a két régi ellenség, a francia és a brit hadsereg vívott egymással. Jiří Kovařík a műben folyamatosan elemzi, bemutatja mindkét oldal katonai parancsnokait. Emellett Jiří Kovařík a csatákat és a fontosabb erőd- ostromokat – a leírások mellett – részletes és jól áttekinthető térképekkel szemlélteti, amelyeken pontosan fel vannak tüntetve az általa leírt legfontosabb események. A térképek mellett az ibériai háborúval kapcsolatos illusztrációkat is láthatunk. A kötetek végén a szerző – függelékként, mintegy áttekintés gyanánt – felsorolja a résztvevő felek magasabb katonai egységeit, azok parancsnokait, és megközelítő létszámukat is. Természetesen az adott kötetben szereplő magasabb katonai egységeket összegzi a könyvek végén a függelékben. Jiří Kovařík teljes mértékben idegen nyelvű – főleg francia és angol – szakirodalmat használt fel, de német és lengyel szakirodalmat is igénybe vett.³ A szakirodalom mellett korabeli forrásokat

2. A portugál hadseregnél más volt a helyzet, mert az teljes mértékben a brit hadsereg fennhatósága alá tartozott. Brit tisztjeik voltak, és brit kiképzést kaptak.

3. A német- és a lengyel nyelvterületen élőket legalább annyira érintette a félszigeti háború, mint a franciákat vagy az angolokat. Napóleon hadseregében nagyon sok lengyel és német katona szolgált a Varsói Hercegségből és a Rajnai Szövetségből. Brit oldalon szintén szolgáltak németek, akik hadseregük egyik legjobb és legfegyvermezettebb lovasságát képezték.

és visszaemlékezéseket is sikeresen hasznosít az író. A két kötetes mű némi hiányosságaként mutatkozik meg az, hogy amíg az angol és francia oldalt viszonylag jól feltérképezte az író, spanyol- és portugál szakirodalmat és visszaemlékezéseket nem használt a munka megírásakor. Érdekes lett volna megnézni mondjuk a spanyol álláspontot a területükön vívott több éves véres háborúval kapcsolatban.

Összevetve a fent leírt pozitívumait és negatívumát a műnek, alapján véve egy jól forgatható, érdekes olvasmányt tarthat kezében az olvasó. A könyvek tartalmilag jól áttekinthetőek, gazdagon illusztráltak, és jól használható térképekkel vannak teletűzdelve. A térképek az olvasó számára átláthatóbbá teszik a sokszor kissé szövevényes, ezért nehezebben emészthető csataleírásokat és ostromokat. A könyvekben a hadjáratok mellett nagyon sok érdekes információt tudunk meg a hadseregekben szolgáló katonák korabeli életmódjáról, a vezetőikről és az uralkodókról. Ha az ember mélyebben szeretne foglalkozni a témával, akkor nagyon jó kiinduló szakirodalmat kap a kötetből, és a bibliográfiája nagy haszonnal forgatható további szakirodalmak és források keresésében. Nagy bizalommal merem azoknak ajánlani eme két kötetes, kissé vaskos, de annál érdekesebb művet, akik szívesen elmélyülnének a témában, és alaposan meg akarják ismerni a napóleoni háborúk eme izgalmas és tanulságos epizódját.

Kovářík, Jiří: Napoleonova invaze 1807–1810. Poloostrovní válka ve Španělsku a Portugalsku I. (Napoleon inváziója 1807–1810. A félszigeti háború Spanyolországban és Portugáliában I.) Akcent, Třebíč, 2010. 590 p.

Kovářík, Jiří: Napoleonova prohra 1810–1814. Poloostrovní válka ve Španělsku a Portugalsku II. (Napoleon veresége 1810–1814. A félszigeti háború Spanyolországban és Portugáliában II.) Akcent, Třebíč, 2010. 590 p.

Bognár István

Rabszolgaság és geopolitika: az Amerikai Egyesült Államokba irányuló illegális rabszolga-kereskedelem az 1810-es években

Az Amerikai Egyesült Államok 1787-ben kidolgozott szövetségi alkotmánya I. cikkelye 9. szakaszának első bekezdése megállapította, hogy „Olyan személyek bevándorlását vagy beszállítását, akiket a jelenleg fennálló tag-államok bármelyike alkalmasnak tart a bebocsátásra, a Kongresszus nem tilthatja meg az ezernyolcszáznyolcadik esztendő előtt, de az ilyen behozatalra személyenként tíz dollárt meg nem haladó adó vagy vám szabható ki”.¹ Az alkotmánynak ez a pontja lényegében azt mondta ki, hogy a Kongresszus 1808 előtt nem fogadhat el olyan törvényt, amely megtiltja a külföldről történő rabszolga-behozatalt, viszont a behozott rabszolgákra a fenti cikkelyben meghatározott mértékű vám vetethető ki.

Ez a konkrét, nem igazán alkotmányjogi kérdést szabályozó pont politikai kompromisszum eredményeként került bele az alaptörvénybe. A fejlett hajózással és kereskedelemmel rendelkező északi – főként új-angliai – államok érdekei azt kívánták, hogy a független Egyesült Államok kormánya is olyan védelemben részesítse kereskedőit és hajóit, amelyet a brit hajózási törvények biztosítottak számukra a gyarmati korban. Azt szerették volna elérni, hogy amerikai árukat kizárólag amerikai hajók szállíthassanak külföldre. A déli államok képviselői viszont úgy vélték, hogy ebben az esetben csöbörből vödörbe kerültek volna, vagyis a brit kereskedők helyett most saját jenki honfitársaik monopolizálták volna döntően mezőgazdasági exporttermékeik forgalmazását. Ezért azt javasolták, hogy bármilyen hajózási törvényt csakis a Kongresszus két házának kétharmados többségével lehessen elfogadni. Így kívánták biztosítani, hogy a déli érdekekkel ellentétes szabályozás ne emelkedhessen törvényerőre.

A déli képviselők követelésére a kiviteli vámok kérdése hamar lekerült az alkotmányozó konvenció napirendjéről, a behozatali vámok viszont an-

1. Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya. In: *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Szerk. Poór János. (Osiris, Bp. 2000.) 454. o.

nál élénkebb vitát váltottak ki, nem kis mértékben éppen azért, mert ez felvetette a rabszolga-behozatal kérdését, illetve azt a problémát, hogy a szövetségi Kongresszus szabályozhatja-e a rabszolgaság kérdését a tagállamok területén? A legális rabszolga-import fenntartásában az a két állam – Dél-Karolina és Georgia – volt leginkább érdekelt, ahol a helyi rabszolga-utánpótlást még nem tudta zökkenőmentesen biztosítani a rabszolganevelés természetes szaporodása. Ők olyan vehemens ellenállást fejtettek ki, hogy az unió egységének biztosítása érdekében a küldöttek többsége elfogadta azt a javaslatot, hogy a rabszolgaság közvetlen szabályozását hagyják meg az egyes államok hatáskörében. A behozatali vámok és a rabszolgaimport kérdésében pedig az a kompromisszum született, hogy a Kongresszust felhatalmazták ugyan behozatali vámok kivetésének jogával, viszont további hús évre biztosították a rabszolgabehozatal lehetőségét, s megszabták az utóbbira kivethető vám mértékét. A megállapodást az tette teljessé, hogy az északi államoknak a rabszolga-behozatal kérdésében tanúsított engedékenységéért cserébe a déli államok belementek abba, hogy a hajózási törvények elfogadásához kétharmados helyett az egyszerű többség is elegendő legyen a Kongresszus két házában.

Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az alkotmány fentebb idézett szakasza nem azt mondta ki, hogy 1808-ra kötelezően meg kell szüntetni a rabszolga-behozatalt, hanem csak azt, hogy ennél korábban azt nem lehet megtenni. Az elkövetkező évek fejleményei mégis abba az irányba mutattak, hogy a Kongresszus 1808-ban valóban megtiltta a további rabszolgaimportot. A francia birtokban lévő haiti rabszolgafelkelés 1791-es kirobbanása hatására a Kongresszus különösebb vita nélkül fogadta el 1794-ben azt a törvényt, amely kimondta, hogy amerikai kikötőkben tilos a rabszolga-kereskedelemben résztvevő hajók felszerelése. Egy 1800-as törvény pedig megtiltotta amerikai állampolgárok számára, hogy rabszolga-kereskedő hajók fedélzetén tartózkodva vegyenek részt a kereskedelemben. Felhatalmazta az amerikai flottát a rendelkezés betartásának ellenőrzésére, s megsértőire börtönbüntetést is kiszabhatóvá tett, a már korábban is létező pénzbüntetés mellett vagy helyett. Thomas Jefferson kormányzata pedig a hús év leteltéhez közeledve valóban a Kongresszus elé terjesztette a rabszolga-behozatalt megtiltó törvényjavaslatot, amelyet 1808. január elsejei hatályba lépéssel 1807. március 2-án fogadtak el.

E szabályozás törvényerőre emelkedésétől kezdve törvénytelennek minősült minden, az Egyesült Államokba irányuló rabszolgaimport. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a rabszolga-behozatal ténylegesen is véget ért volna. Kortársi beszámolók alapján a történészek mindig is tudták, hogy to-

vábbra is zajlott a rabszolgák illegális becsempészése, ám ennek mértékére – a dolog jellegéből adódóan – alig-alig rendelkeztek hiteles információkkal és adatokkal. A becslések pedig nagyon tág határok között mozogtak. *Ernest Obadele-Starks* például úgy vélte, hogy az 1808-as, behozatalt tiltó törvény, illetve az Abraham Lincoln (elnök 1861–1865) által kibocsátott 1863-as rabszolga-felszabadító nyilatkozat hatályba lépése között 192 000 és 786 500 fő között mozoghatott az Egyesült Államokba csempészett rabszolgák száma. *David Eltis* az 1808 és 1860 közötti periódusra vonatkozóan ezt az adatot jóval alacsonyabb mértékben, mintegy 46 000 főben állapította meg.² Ebben a bizonytalanságban igyekezett „rendet vágni” – ha nem is az Egyesült Államok teljes területére és nem is az egész, a polgárháborúig terjedő időszakra vonatkozóan – David Head a mobile-i (Alabama) Spring Hill College munkatársa.

Head úgy vélte, hogy a történészek mindezidáig főleg az Egyesült Államokon belüli tényezőkkel magyarázták a rabszolgacsempészet tartós fennmaradását. Vagyis arra helyezték a hangsúlyt, hogy azt a fellendülő gyapot-termelés rabszolgák iránti igénye tartotta életben, és az tette lehetővé, hogy a déli politikusok meghatározó befolyása miatt a gyakorlatban nem mindig érvényesítették a behozatalt tiltó törvényt, s ehhez az illetékes vámhatóságok és az igazságügyi apparátus közönye, hozzá nem értése és korrupt volta is hozzájárult. Ehhez néha még azt is hozzátették, hogy az Egyesült Államok kiterjedt határvidékét a gyakorlatban szinte lehetetlen volt hatékony ellenőrzés alá vonni, különösen a spanyol birtokok majd Mexikó vonatkozásában. Az alabamai történész nem tagadta, hogy ezek a „belső” tényezők valóban fontos szerepet játszottak, ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy – legalábbis az általa vizsgált 1810-es évekre vonatkozóan – a nemzetközi környezet is döntő szerepet játszott abban, hogy a rabszolgacsempészet 1808 után is tovább folytatódhatott. 1815 előtt még zajlottak a napóleoni háborúk, mely konfliktusba az Egyesült Államok is belekeveredett akkor, amikor 1812 és 1814 között maga is hadiállapotba került Nagy-Britanniával. Ehhez jött még a latin-amerikai spanyol gyarmatok függetlenégi küzdelme, amely az 1820-as évekre is átnyúlt. Ezek a konfliktusok ugyanis lehetőséget teremtettek arra, hogy a hadviselő országok olyan zsákmányszerző hajókat szereljenek fel, amelyek fő feladata az ellenséges kereskedelmi hajók elleni rajtaütések végrehajtása volt. Az adott országok kormányai olyan jogi fel-

2. Ernest Obadele-Starks: *Freebooters and Smugglers: The Foreign Slave Trade in the United States after 1808*. (The University of Arkansas Press, Fayetteville, 2007.) 9–10. o.; David Eltis: *The U.S. Transatlantic Slave Trade, 1644–1867: An Assessment*. *Civil War History*, 54. évf. (2008 December) 353. o.

hatalmazással látták el a hajók kapitányait, amelyek jogszerű háborús viselkedésnek ismerték el az ellenséges kereskedelmi hajók megtámadását. Ezek a hajók nem az illetékes ország haditengerészetéhez tartozó egységek voltak, hanem olyan magánvállalkozók hajói, akik ezzel a zsákmányszerzéssel kívántak jelentős haszonra szert tenni. A megtámadott hajókon szerzett zsákmányt ugyanis a kikötőkben értékesítették. A fent említett háborúban résztvevő országok (Nagy-Britannia, Franciaország, Egyesült Államok és Spanyolország) valamennyien rabszolgatartó országok voltak az 1808 és 1821 közötti időszakban, s Nagy-Britannia kivételével a nemzetközi rabszolga-kereskedelemben is részt vettek. Ez pedig azt eredményezte, hogy a hadviselő országok zsákmányszerző hajói gyakran rabszolga-szállítmányokat fogtak el és próbáltak meg értékesíteni.

David Head úgy találta, hogy a rabszolgazsákmány jelentős része az Egyesült Államokban kötött ki, legfőképpen az új latin-amerikai köztársaságok zsákmányszerző hajói révén. A törvénytelenül bevitt rabszolgák egy részét az amerikai vámhatóságok feltartóztatták, a zsákmány sorsáról pedig bírósági tárgyalásokon döntöttek. E bírósági iratok alapján Head úgy vélte, hogy 1810 és 1821 között mintegy 4160-4213 rabszolga kerülhetett ilyen módon egyesült államokbeli rabszolgatartók birtokába. Az alabamai szakember azért nem tudott pontos számmal szolgálni, mert a források nem mindig határozták meg pontosan az egyes ügyekben érintett rabszolgák számát. A fenti számadatban azok a rabszolgák is benne vannak, akiket sikeresen csempészték be az Egyesült Államokba és adtak el ott amerikai tulajdonosoknak, de azokat is tartalmazza, akiket az amerikai hatóságok elfogtak. Ugyanis a gyakorlat az volt, hogy az esetek többségében ezeket a rabszolgákat is kiárusították. Olyan esetek is voltak, amikor az amerikai bíróság a – zömmel spanyol – tulajdonosok kártalanítását írta elő, ám a gyakorlatban általában az történt, hogy a kártérítést pénzben fizették ki az Egyesült Államokban eladott zsákmány rabszolgák árából.

David Head a rabszolgacsempészeti üzlet mechanizmusait is alaposan megvizsgálta. Az 1810-es évek elejétől Louisiana vált az illegális rabszolgabehozatal legfőbb színterévé. A territórium gyapot és cukornád termelő gazdasága fellendülőben volt, vagyis jelentős piaci igény volt a rabszolgák iránt. A csempészek esélyeit az is javította, hogy 1804 óta tilos volt a területre külföldről rabszolgákat behozni, az Egyesült Államokon belüli rabszolga-kereskedelem pedig nem volt képes maximálisan kielégíteni a növekvő louisianai igényeket. Mindez oda vezetett, hogy a formális rabszolgabehozatali tilalom ellenére, mégis nagy számban érkeztek a territóriumra az Egyesült Államokon kívülről rabszolgák az 1808-at követő években. A

kívülről érkezett rabszolgák első nagy csoportját azok a haiti francia menekültek hozták magukkal, akik az ottani sikeres rabszolgafelkelés elől előbb Kubába, majd 1808 után Louisianába menekültek. 1808-ban ugyanis Napóleon megszállta Spanyolországot, a kubai spanyol hatóságok pedig boszúból kiutasították a haiti francia menekülteket, akik kézenfekvő módon a volt francia gyarmatra, Louisianába távoztak. A mintegy 9000 menekült körülbelül 3200 rabszolgát vitt magával, s számukra az Egyesült Államok hatóságai – a formális rabszolgaimport tilalom ellenére – könnyen megadták a rendkívüli behozatali engedélyt. A brit–francia háború következtében, 1810-re Franciaország elveszítette az összes karib-tengeri birtokát, ami azt eredményezte, hogy a térségben portyázó francia zsákmányszerző hajók számára is Louisiana maradt az egyetlen számításba jöhető piac. Spanyolország francia megszállása pedig a latin-amerikai spanyol gyarmatok függetlenségi mozgalmát is kiváltotta, s az új köztársaságok zsákmányszerző hajói számára is Louisiana számított az elsődleges értékesítési területnek. Ezt a folyamatot az is erősítette, hogy az új latin-amerikai államok szintén megtiltották a további rabszolga-behozatalt a saját területükre. Ráadásul, volt is mit zsákmányolni, mivel a karibi térségbe irányuló rabszolga-kereskedelem továbbra is élénk maradt. Ez elsősorban a kubai cukornád- és kávétermelés XIX. század eleji fellendülésének volt köszönhető.

Az üzlet a gyakorlatban úgy működött, hogy a külföldi zsákmányszerző hajók New Orleans-en kívül, Barataria környékén tették partra szállítványukat, s ott adták el olyan helyi csempész-kereskedőknek, akik tovább szállították a rabszolgákat. E helyi csempész kereskedők közül kiemelkedett Pierre, illetve féltestvére Jean Lafitte. Az ügyletre az is jellemző volt, hogy a helyi csempész-kereskedők minél hamarabb igyekeztek túladni a szállítmányon, ami azt eredményezte, hogy egységes áron – vagyis korra, nemre és egészségi állapotra való tekintet nélkül – értékesítették a rabszolgákat.

Volt azonban a rabszolgák Louisianába juttatásának egy olyan módja is, amelyik az amerikai törvények biztosította kiskapukat igyekezett kihasználni. Az Egyesült Államok törvényei ugyanis lehetőséget nyújtottak arra, hogy a „vészhelyzetben” lévő, az Egyesült Államok szemszögéből nézve semleges kereskedelmi hajók készleteik felfrissítése vagy javítások céljából, illetve az ellenség elől menedéket keresve behajózhassanak amerikai kikötőkbe – így például New Orleans-ba. Az ilyen hajók aztán a Mississippin felhajózva, nem mentek fel New Orleans-ig, hanem valahol lejjebb megálltak, s ott, vagy készleteik felfrissítése után, most már jogszerűen Barataria-ba hajózva rakták partra rabszolgaszállítmányukat. A bíróság elé került ilyen esetek arról tanúskodnak, hogy a zsákmányszerző hajók kapi-

tányai gyakorta összejátszottak az amerikai révkalauzokkal, akik több esetben is hamisan állították, hogy a kérdéses hajók rozszant állapotban vannak és javításra szorulnak.

A helyi amerikai hatóságok tisztában voltak azzal, hogy a vészhelyzetre hivatkozó külföldi hajók egy része részt vesz a rabszolgák csempészetében, s többször kérték washingtoni feletteseiket, hogy adjanak erre vonatkozóan egyértelmű utasításokat. Ilyeneket azonban azért nem kaptak, mivel az Egyesült Államok semlegességi politikája fenntartására törekedett. Madison elnök (elnök 1809–1817) 1815 szeptemberében hivatalosan is kinyilvánította, hogy az Egyesült Államok semleges álláspontra helyezkedett a Spanyolország és gyarmatai között zajló konfliktusban. A washingtoni kormányzat hadviselő félként ismerte el mindkét szembenálló oldalt, ami azzal a kötelezettséggel járt, hogy mindkettő hajóit egyenlő bánásmódban kellett részesítenie. Vagyis nem tilthatta meg egyoldalúan a latin-amerikai vagy francia zsákmányszerző hajók számára, hogy vészhelyzetre hivatkozva felhajózzanak a Mississippin. Egyrészt azért nem, mivel nem minden ilyen hajó vett részt a rabszolga-kereskedelemben, és ezzel a tényleg bajba került hajók helyzetét nehezítették volna meg, másrészt pedig azért nem, mert a francia és latin-amerikai hajók egyoldalú kitiltása azt a látszatot keltette volna, hogy az Egyesült Államok a velük szemben álló harcoló feleket, vagyis Nagy-Britanniát és Spanyolországot támogatja. Ráadásul egy ilyen lépés azt is maga után vonhatta volna, hogy Franciaország és az új latin-amerikai köztársaságok retorzióképpen az amerikai hajókat tiltják ki a kikötőikből. A hivatalos amerikai semlegességi politika tehát arra „kárhoztatta” a louisianai hatóságokat, hogy beengedjék a francia és a latin-amerikai zsákmányszerző hajókat a Mississippire, ami a rabszolgacsempészet egy része feletti szemet hunyással jelentett egyet.

De az Egyesült Államok és Nagy-Britannia között zajló 1812–1814-es háború kitörése sem jelentett fordulópontot a louisianai rabszolgacsempészet vonatkozásában. Egyrészt azért nem, mivel a háborús körülmények általában is a csempészet fellendüléséhez vezettek, másrészt pedig azért nem, mert a legénységgel amúgy is rosszul ellátott New Orleans-i amerikai flottaegységek és katonaság figyelmét egy esetleges brit invázió elhárítása kötötte le. Ilyen körülmények között, az amerikai flotta már csak azért is elhanyagolta a rabszolgacsempészek üldözését, mivel azt a hadiflotta tisztjei nem tartották „úriemberhez méltó”, a flotta valódi feladatai közé tartozó tevékenységnek. 1814 szeptemberében a New Orleans-i flotta és katonaság mégis lecsapott Baratariára, a csempész tevékenység legismertebb központjára. Sok, a csempészetben résztvevő személyt letartóztattak, s számos hajót

és azok rakományát pedig lefoglalták. Azonban ez az akció sem hozta el a helyi rabszolga csempészet „lefejezését”, mivel 1814 decemberében a britek valóban megindították a New Orleans elleni inváziót, s ebben a helyzetben az amerikai hatóságok úgy ítélték meg, hogy minden emberre szükség van a város védelme érdekében. Ezért kegyelmet biztosítottak azon elfogottak számára, akik hajlandók voltak fegyverrel harcolni a brit csapatok ellen. Ezt az ígéretüket aztán be is tartották, miután az amerikai csapatoknak 1815 januárjában sikerült visszaverni a brit támadást.

Az 1815-ös év ugyan az 1812-es háború végét és Napóleon bukását is elhozta, ez azonban mégsem eredményezte azt, hogy a nemzetközi geopolitikai helyzet teljesen kedvezőtlenre fordult volna a rabszolga csempészet szempontjából. A napóleoni háborúk vége ugyanis lehetővé tette VII. Ferdinánd (1784–1833) spanyol uralkodó számára, hogy trónjára visszatérve és az 1812-es liberális alkotmány felszámolása után ellentámadást indítson a latin-amerikai függetlenségi mozgalom ellen. Erre az új latin-amerikai köztársaságok többek között azzal válaszoltak, hogy megnövelték zsákmányszerző hajóik számát és aktivitását. Ezek rabszolgazsákmányának értékesítésére pedig továbbra is az Egyesült Államok piaca látszott a legkedvezőbbnek. Ráadásul, a spanyol ellentámadás jelentős sikereket ért el 1815–1816 folyamán, ami a latin-amerikai felkelők helyzetének romlásához és ahhoz vezetett, hogy felértékelődött számukra a csempészeti tevékenység jelentősége utánpótlással való ellátásuk szempontjából. E csempészet lebonyolítására pedig azok a helyszínek bizonyultak a legalkalmasabbaknak, amelyek a spanyol birtokok, az új latin-amerikai államok, illetve az Egyesült Államok eldugott határterületi régióiban helyezkedtek el. Ezek aztán az Egyesült Államokba irányuló illegális rabszolgaforgalom központjaivá is váltak.

Az egyik ilyen alkalmas helyszín a Texas partjai közelében a Mexikói-öbölben elhelyezkedő Galveston sziget volt, amelyre Spanyolország, Mexikó és az Egyesült Államok is igényt tartott. A zsákmányszerző hajók által itt értékesített rabszolgákat vagy csónakokon, vagy pedig szárazföldi úton vitték Louisianába. Galvestonban a törvénytelen rabszolgaimport legálissá tételére olyan kifinomult módszerek alakultak ki, amelyek a louisianai hatóságok korrump közreműködését is feltételezték. Ebben az a James Bowie (1796–1836) és családja járt az élen, aki egyrészt a híres Bowie kés névadójaként, másrészt pedig azzal írta be a nevét a vadnyugati mitológiába, hogy a texasi függetlenségi küzdelem során akkor vesztette életét, amikor a mexikói csapatok elfoglalták Alamo erődjét és annak minden védőjét lemészárolták (1836). A Bowie család tagjai galvestoni kereskedőktől rab-

szolgákat vásároltak, akiket Louisianába vittek. Ott azonban a hatóságokhoz fordultak, mondván, hogy illegális rabszolgacsempészekről vették el a feketéket, mivel, „jó állampolgárok lévén, magukra vállalták a törvény végrehajtását és ezért kobozták el a rabszolgákat”. (453. o.) A törvény értelmében, a csempészekről elkobzott rabszolgákat árverésen értékesítették, s az eladásukból befolyó pénz egyik fele az Egyesült Államokat, másik fele pedig azokat az informátorokat illette, akik révén a csempészett rabszolgákra rábukkantak a hatóságok. A befolyt összeg utóbbi felét tehát a Bowie család kapta meg, akik ráadásul – a hatóságok összejárásával – az árverésen nyomott áron újból megvették a rabszolgákat, akiket ilyen módon már legális áruként jó áron értékesíthettek a louisianai rabszolgapiacon. David Head adatai szerint a Bowie család tagjai 1819–1820-ban legalább négyszer játszották meg ezt a lehetőséget, s ennek során körülbelül 180 rabszolgát juttattak be törvénytelen módon az Egyesült Államokba, ami által mintegy 65 ezer dollár bevételre tettek szert.

A louisianai hatóságok „hozzáállására” jó példa az a terv is, amelyet egy Pedro Riano nevű New Orleans-i ügyvéd dolgozott ki. Ő ugyanis azt javasolta az egyik helyi szövetségi helyettes rendőrbírónak, egy bizonyos Joseph Dauriac-nak, hogy az általa biztosított hamis bírósági végzések alapján kobozzák el néhány louisianai tulajdonos rabszolgáit, azzal vádolva meg őket, hogy Galvestonból csempészett rabszolgákat vásároltak. Az őrizetbe vett rabszolgákkal New Orleans-be tartó Dauriac-ra aztán Riano emberei banditáknak álcázva lecsaptak volna, a megszerzett rabszolgákat pedig a hasznon megosztotva értékesítették volna. Dauriac-nak úgy kellett volna tennie, mintha ő sem tudna a megbeszélrt támadásról és vehemensen védekeznie kellett volna, persze nem annyira, hogy az az akció sikerét kockáztatta volna. Riano pedig még arra is ígéretet tett, hogy tanúkat szolgáltat arra, hogy valóban rablótámadás történt. S bár David Head nem talált adatokat arra vonatkozóan, hogy ezt a tervet a gyakorlatban is megvalósították volna, mégis nagyon jellemzőnek találta arra, hogy annak kiagyaloja elképzelhetőnek tartotta a hatóságok készséges közreműködését.

Az alabamai történész úgy vélte, hogy a Galvestonon keresztül történő rabszolgacsempészetet is elsősorban a külpolitikai helyzet által meghatározott geopolitikai tényezők tették lehetővé. Minthogy a szigetre az Egyesült Államok, Spanyolország és Mexikó is igényt tartott, „az Egyesült Államok hatóságai nem léphettek fel ellene (ti. az ott folyó illegális kereskedelem ellen – L. Cs.) anélkül, hogy ne izgatták volna fel a spanyolokat, akik egy ilyen akcióban egy egész Texas elleni invázió előképét látták volna, vagy ne dühítették volna fel a mexikóiakat és más latin-amerikai kormányzatokat,

illetve azok egyesült államokbeli támogatóit, akik egy ilyen lépésben az Egyesült Államok semlegesség melletti elkötelezettségének megsértését és annak jelét látták volna, hogy a spanyoloknak kedvez”.

Egy másik csempészeti „gócpont” a spanyol birtokban lévő Florida keleti partvidéke mentén a georgiai parttól alig egy mérföldnyire fekvő Amelia szigeten alakult ki 1817 után. A helyzet ugyanis az volt, hogy az érvényben lévő törvények csak az öt tonnánál nagyobb vízkiszorítású hajók átkutatását írták elő az amerikai vámhatóságok számára. Ebből következően, a kisebb, evezős csónakok gyakorlatilag szabadon közlekedhettek Amelia sziget és a georgiai szárazföld között. Ezt a lehetőséget rabszolgák csempészésére is fel tudták használni, s a legtöbb ilyen esetben az eladásra szánt rabszolgák maguk húzták az evezőket. Néha pedig azt a megoldást alkalmazták, hogy a rabszolgákat a szigeten olyan kereskedők vásárolták meg, akik még spanyol területen rakták partra a szállítmányukat, majd azzal a Florida és Georgia közötti St. Mary nevű határfolyó mentén a szárazföld belseje felé haladva csak ott lépték át a határt, ahol már nem kellett számolni az amerikai vámhatóságok jelenlétével.

David Head megfigyelése szerint az Amelia szigeti csempészetre is érvényes volt az, hogy az amerikai hatóságok azért nem léptek fel ellene, nehogy a spanyol fennhatóság területe elleni akció az amerikai semlegesség megsértéseként tűnjön fel. Az alabamai történész adatai szerint, egyedül 1817 őszén nyolc rabszolgát szállító zsákmányszerző hajó érkezett a szigetre. Ezek egy részét az amerikai parti őrség elfogta ugyan, ám ez mégsem jelentette azt, hogy az így „elfogott” feketék mentesültek volna a rabszolgasortól. Ezeket a rabszolgákat ugyanis a legtöbb esetben Georgiában értékesítették. David Head számításai szerint körülbelül 450 rabszolga került az Amelia szigetre, és ezenfelül nagyjából ötszázat foghattak el az amerikai hatóságok.

A külföldi zsákmányszerző hajók közvetítésével megvalósuló rabszolga-csempészet az 1820-as évek elején azonban lehanyaglott. Ebben több tényező játszott szerepet. Egyrészt az, hogy az 1810-es évek végén a Kongresszus újabb, a rabszolgabehozatali tilalmat hatékonyabban ellenőrző törvényeket fogadott el. Egy 1819-ben elfogadott törvény felhatalmazta az elnököt arra, hogy a hadsereg és a flotta felhasználásával ne csupán az Egyesült Államok partvidékén, hanem Afrika partjai mentén is felléphessen a rabszolga-kereskedelem megakadályozása érdekében. A törvény azt is előírta, hogy az ennek során elfogott rabszolgákat – a korábbi gyakorlattól eltérően – ne az Egyesült Államokban értékecskés, hanem szállítsák vissza Afrikába. Az Egyesült Államok semleges státusát megerősítő, 1817-ben, 1818-ban, illet-

ve 1820-ban elfogadott törvények pedig szigorúbb bánásmódot írtak elő a külföldi zsákmányszerző hajók vonatkozásában. Előírták, hogy felfegyverzett külföldi zsákmányszerző hajók csak néhány, meghatározott kikötőben köthettek ki, s ezek között nem volt ott New Orleans. Az ilyen hajóktól azt is megkívánták, hogy e kikötőkben óvadékot tegyenek le, jó magaviseletük biztosítása érdekében. Egy újabb, 1820-ban becikkelyezett törvényben a Kongresszus a nemzetközi rabszolga-kereskedelemben való részvételt kalózkodásnak, vagyis főbenjáró bűnnek nyilvánította, amit halálbüntetéssel büntettek. Ez utóbbi törvénnyel kapcsolatban azonban David Head azt is megjegyezte, hogy a polgárháború kirobbanásáig (1861-ig) terjedő időszakban ezt a büntetést mindössze egyszer alkalmazták a gyakorlatban, s a törvény hatálya csak az amerikai hajókra és tengerészekre vonatkozott.

Ezeknek az új törvényeknek az elfogadása egybeesett a Madison- (elnök 1809–1817) és a Monroe- (elnök 1817–1825) kormányzat azon törekvésével, hogy az 1812–1814-es háború után hatékonyabb ellenőrzés alá helyezzék a határrendészeti szerveket. Mint láttuk, korábban a helyi tisztviselők meglehetősen széleskörű mozgástérrel rendelkeztek abban a vonatkozásban, hogy miként értelmezzék a washingtoni kormány külpolitikai alapelveit, elsősorban a semlegesség kérdését. Ebben persze a nagy távolságok és a korabeli kommunikáció körülményessége is szerepet játszott, valamint az is, hogy a vámtisztviselők egy része szimpatizált a latin-amerikai függetlenségi mozgalommal, s e részrehajlásuknak megfelelően alkalmazták a szövetségi kormányzat semlegességre vonatkozó instrukcióit. A helyzet Louisianában volt a legkritikusabb, mivel különösen távol esett a fővárostól, s mivel csak 1803-ban került az Egyesült Államok birtokába, s így a washingtoni kormányzat nem lehetett biztos a meglehetősen vegyes összetételű lakosság (franciák, spanyolok, amerikaiak) lojalitásában. Ráadásul, a territórium földrajzi elhelyezkedése is olyan volt, hogy Spanyolország, Franciaország és Nagy-Britannia érdekszférájába is beletartozott. Madison és Monroe kormányzata a fentebb említett törvények keresztülvitele mellett támogatta a szabálytalankodó zsákmányszerző hajók elleni perek megindítását, a szigorú semlegesség elvének tiszteletben tartására ösztökölte a helyi tisztviselőket, s elbocsájtotta azokat, akiknek a latin-amerikai függetlenségi mozgalmak iránti túlzott rokonszenve már nem volt összeegyeztethető az amerikai semlegesség gondolatával.

A külföldi zsákmányszerző hajók közvetítésével bonyolódó illegális rabszolgabehozatal visszaszorulásának harmadik oka a nemzetközi helyzet jelentős megváltozása volt. Ennek legfőbb megnyilvánulása a Spanyolország és az Egyesült Államok közötti viszony látványos javulása volt. Spa-

nyolcszázadot a XIX. század elején Napóleon nyomásgyakorlása kényszerítette arra, hogy átadja Franciaországnak Louisianát, amelyet Franciaország a hétéves háború (1756–1763) befejeződése előtt, 1762-ben azért játszott át neki, hogy megakadályozza a terület brit kézbe kerülését. Miután azonban kudarcot vallott Napóleon azon kísérlete, hogy újjáélessze az amerikai francia gyarmatbirodalmat, Louisianát 1803-ban eladta az Egyesült Államoknak. Louisiana amerikai megszerzésének legnagyobb kárvallottja tehát az a Spanyolország volt, amelyik azt is vitatta, hogy mekkora terület eladásához volt Franciaországnak joga, ami állandó határvitákhoz vezetett az Egyesült Államokkal. Az amerikai-spanyol kapcsolatok pedig még tovább romlottak azt követően, hogy 1808-ban Franciaország megszállta Spanyolországot, mivel ez azt jelentette, hogy az Egyesült Államokkal szomszédos spanyol birtokok egy erős európai nagyhatalom ellenőrzése alá kerültek. A két ország kapcsolatai Napóleon bukása után kezdtek javulni, hiszen az Egyesült Államok érdekei azt kívánták, hogy a vele szomszédos, spanyol ellenőrzés alatt lévő területek – például Florida – ne kerüljenek olyan erős európai nagyhatalmak kezébe, mint Nagy-Britannia vagy Franciaország. Az amerikai Kongresszus már 1811-ben elfogadta az úgynevezett „nem átadási határozatot”, amely felhatalmazta az elnököt arra, hogy erő alkalmazásával foglaljon el minden olyan floridai területet, amelyet az a veszély fenyeget, hogy Spanyolországon kívül más európai hatalom kezébe kerülhet. A spanyol–amerikai kapcsolatok 1815 utáni javulásának légkörében és a fenti politikai megfontolásoktól vezérelve szánta rá magát az Egyesült Államok 1817 decemberében arra, hogy felszámolja az Amelia-szigeten – tehát spanyol területen – lévő csempész központot, hiszen az olyan katonai vállalkozások kiindulópontjává is válhatott, amelyek célja Florida Spanyolországtól való elszakítása vagy más hatalomnak való átjátszása volt. Az Egyesült Államok és Spanyolország viszonyának végleges rendezését a John Quincy Adams amerikai, illetve Luis de Onís spanyol külügyminiszter által 1819-ben megkötött szerződés jelentette, amely átadta az Egyesült Államoknak Floridát, illetve az egész észak-amerikai kontinensen kijelölte a két ország közötti határvonalat.

Az Adams–Onís szerződés megkötése a texasi partok mentén fekvő Galveston szigeti csempész telep sorsát is megpecsételte, hiszen a két aláíró félnek a megállapodás végrehajtása és a békés viszonyok fenntartása volt az érdeke. A galvestoni telep pedig olyan akciók kiindulópontjává válhatott, amelyek ezt veszélyeztethették. Ilyen körülmények között a Galvestonban működő illegális kereskedők is a korábbi üzletmenet feladására és a telep elhagyására kényszerültek. A latin-amerikai függetlenségi mozgalmak vég-

só sikere pedig azt eredményezte, hogy az új dél-amerikai köztársaságok már nem adtak meghatalmazást olyan zsákmányszerző hajóknak, amelyek az Egyesült Államokba irányuló törvénytelen rabszolgabevitel legfontosabb beszállítói voltak. S bár az illegális rabszolgaimport visszaszorulásában több tényező is szerepet játszott, David Head arra a következtetésre jutott, hogy a döntő elem a geopolitikai realitások megváltozása volt: „Amikor a geopolitikai helyzet kedvezőtlenre fordult a külföldi zsákmányszerzők szempontjából, a rabszolgacsempészet is lehanyatlott”.

David Head: Slave Smuggling by Foreign Privateers. The Illegal Slave Trade and the Geopolitics of the Early Republic. (A külföldi zsákmányszerzők által bonyolított rabszolgacsempészet. Illegális rabszolga-kereskedelem és a korai köztársaság geopolitikai helyzete) *Journal of the Early Republic*, 33. évf., 3. szám, 2013 Fall, 433–462.

Lévai Csaba

Három történeti életrajz és a XIX. századi modern Svájc története

A tábornok és politikus Ulrich Ochsenbein (1811–1890)

Az orvos és filozófus Ignaz Paul Vital Troxler (1780–1866)

Az író és politikus Heinrich Zschokke (1771–1848)

Általánosan elfogadott közvélekedés szerint Svájc XX. századi politikai és gazdasági sikertörténetét a XIX. század folyamán kialakult liberális társadalmi és gazdasági berendezkedés alapozta meg. Napjainkban, a XXI. század elején azonban az tapasztalható, hogy egyre nehezebbé válik a tradicionálisan bevált polgári és liberális értékek mentén történő politikai többség kialakítása. Nem csak a globális gazdasági válság okán, hanem az európai társadalmi és politikai átalakulások következtében is manapság számos svájci sajtócikk értekezik antiliberális korszellemről, a szabadelvűek védekező pozíciójáról és a liberalizmus politikai vonzerejének csökkenéséről. Értékválság és a korábbi politikai, társadalmi berendezkedésbe vetett bizalom megingása idején az orientálás igénye általában megnő, és megelevenedik a híres személyek és példaképek élettapasztalatai iránti érdeklődés. Ilyen jelenségek mellett figyelemre méltó törekvésként értékelhető az, hogy rövid időn belül, 2009 és 2013 között három történeti biográfia is napvilágot látott Svájcban, olyan radikális és liberális szemléletű történeti személyiségekkel a középpontban, akiknek rendkívül befolyásos volt a szerepük a modern Svájc megteremtésében.

A történetírás legrégebb műfajának tudományos megítélése, a történeti biográfia szerepe, helye és értéke a történeti diszciplínák között folyamatosan változik. Általában elmondható, hogy a német nyelvű történeti szakirodalomban az 1960-as évektől kezdődően e műfaj a tudományegyetemek és az akadémiai körök érdeklődési körén kívül esett, sokan a német historizmus utolsó bástyájaként, a perszonifikált történelemszemlélet antik formájaként tartották számon. A „királyi diszciplína” újabb keletű konjunktúrája csak a XX. század utolsó évtizedeitől tapasztalható. Magyarországon szintén hasonló tendenciákat észleltek, észlelnek a történe-

szek. *Daniel Furrer* történész, aki Ignaz Paul Vital Toxterről írt életrajzot, külön kitér ezen európai jelenségekre. A doktori disszertációként született munkában (<http://ethesis.unifr.ch/theses/indexD.php>) a szerző utal arra, hogy a historiográfia egyébként közkedvelt műfaját olyan indokok mentén ignorálták eddig a történészek, mint a gyakori, módszertani értelemben nem megfelelő kritikai megközelítések, vagy a használhatatlan elméleti vonatkozások.

A tudományos életrajzíróval szemben támasztott egyik legfontosabb követelmény szerint elengedhetetlen kritérium a bemutatni kívánt életrajzi főszereplővel kapcsolatos korábbi irodalmi munkásság lehetőleg teljes körű ismertetése. Az utókorra hagyományozott történeti képek és a korábbi életművek értelmezés-történetének ismertetésére mindhárom svájci történész — a már említett Daniel Furreren kívül az Ochsenbein-életrajzot készítő *Rolf Holenstein*, valamint a legújabb Zschokke-biográfiát jegyző *Werner Ort* is — kiemelt figyelmet fordított. Az eddigi kutatási eredmények összegzése és az életrajz megírásával kapcsolatos célkitűzések megfogalmazása és megindokolása más-más tartalmi hangsúlyokkal, mégis rendkívüli alapossággal van jelen mindhárom életrajzban. Rolf Holenstein a negatív Ochsenbein-kép tarthatatlansága és új források bevonásának lehetősége mellett érvel, Daniel Furrer egy régóta esedékes, a modern tudományos követelményeknek megfelelni tudó életrajz elkészítését vállalta fel, Werner Ort pedig a Zschokke-életmű korai évekkal történő kiegészítésével és a századfordulótól rendelkezésre álló mintegy hatezer új Zschokke-levél részbeni bevonásával, történeti feldolgozásával indokolja az új biográfia megírását.

Rolf Holenstein azt hangsúlyozza, hogy a teljes életszakaszt átfogó Ochsenbein-biográfia a közelmúltig váratott magára. Az 1848-ig tartó életszakaszt eddig részletesen feldolgozó munkák többsége negatív képet sugall, mely mögött Ochsenbein Sonderbund-háborúban történő részvétele és a második francia légió megszervezésének elvállalása miatt az 1848 után idegen zsoldba szegődést tiltó törvény megszegése áll. A publicista-történész megkérdőjelezi e negatív kép eltúlzottságát, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy a svájci modern jogtörténeti kutatások alapján Ochsenbein szerepét az 1848. évi alkotmány létrehozásában átértékelték, hiszen számos kompromisszumos javaslata közül a szövetségi kétkamarás gyűlés koncepciója valódi alternatívaként vonult be a történelembe a baloldali és radikális liberálisok által proponált egykamarás és a konzervatívok által továbbra is megtartani szándékozott kantonok konferenciájával (régí Tagsatzung) szemben. Holenstein bi-

ográfiájának motivációi között továbbá megemlítendő annak a 397 darab családi levélnek a megszerzése és életrajzi feldolgozása, amelyeket 2004-ben egy Ochsenbein-Courvoisier leszármazott bocsátott a szerző rendelkezésére.

Daniel Furrer a modern tudományos követelményeknek is megfelelő „átfogó” életrajz elkészítését tűzte ki célul, amikor Troxler életútjának új feldolgozását választotta doktori kutatásainak témájául. A rendkívül sokoldalú, filozófusként, orvosként, pedagógusként, publicistaként, jogászként egyaránt jelentős műveket hátrahagyó I. V. P. Troxlerről negyven éve nem készült életrajz. Amerikai terminológiával élve az 1848. évi svájci szövetségi alkotmány „szellemi atyjai” közé emelt Hegel- és Shellingtanítvány szintén a kétkamarás parlamenti rendszer szószólója, akinek nevéhez az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának német nyelvre történő fordítását is kötik. Daniel Furrer tudományos kritériumai között az objektivitásra valamint az általános és személyes történeti ábrázolásának egyensúlyára való törekvést érdemes kiemelni. Történeti alakját a szerző nem avatja hőssé, az individuum szerepének túlhangsúlyozásától pedig tartózkodik. Ezt többek között úgy éri el, hogy a hasonló célokat és elveket valló személyiségek, mint Karl Albrecht Kasthofer (1833) vagy James Fazy (1837), akik maguk is egy-egy liberális alkotmányterv készítői voltak, szintén szereplői – bár csak mellékszereplői – a történeti elbeszélésnek.

Werner Ort Zschokke-életrajzának legfontosabb célkitűzései között szerepelt a terjedelmes irodalmi és publicisztikai életmű filozófiai, világnézeti és politikai kérdések mentén történő újraértelmezése, az eddig figyelmen kívül hagyott kisebb munkák, esszék, újságcikkek biográfiai szempontú értékelése. Az eddig publikálatlan Zschokke-levelek egy részét is hasznosította a szerző, nem utolsósorban annak a grandiózus forrás-közzétételi munkának köszönhetően, amit a bayreuth-i Zschokke-kutatóhely 1990 és 2000 között végzett el. A kortársai körében is nagy népszerűségnek örvendő író első életrajzai már életében megjelentek, ezen életrajzok első sorban az 1842-ben keletkezett önéletrírás (*Selbstschau*) alapján készültek. Hosszú ideig e *Selbstschau* parafrázálása jellemezte a Zschokke-biográfiákat. Magyarországi ismertségét és elismertségét Zschokke többek között Báthory Istvánról készített első történeti munkájának is köszönheti, első magyar fordítása Czövek István tollából már 1817-ben napvilágot látott. További inspirációt adott Werner Ort számára az a körülmény, hogy a mai napig nem történt meg Heinrich Zschokke irodalmi hagyatékának teljes feldolgozása.

Ochsenbein, Troxler és Zschokke – akár különböző korszakokban is, mégis hasonló politikai szerepekben – mindhárman a politikai élvonalban tevékenykedtek. Ulrich Ochsenbein 1846-tól Bern kanton nagytanácsának tagja, majd a berni alkotmányozó tanács tagjaként mind a polgári, mind a katonai alkotmány kidolgozásában részt vállalt. Bern kanton második követeként vett részt az 1847. évi kantonális (szövetségi) gyűlésen, ahol egyben elnökké is választották. Az 1848. évi alkotmány értelmében létrehozott szövetségi tanács első megválasztásakor személye kapta a legtöbb szavazatot, ami korabeli elfogadottságának ékes bizonyítéka. Ignaz Paul Vital Troxler (1780–1866) és Heinrich Zschokke (1771–1848) többnyire Aargau kantonban politizáltak. Míg az előbbi rövid politikai pályafutásának részeként 1832 és 1834 között, addig az utóbbi jóval hosszabb ideig 1815 és 1841 között Aargau kanton nagytanácsának volt tagja. A XIX. században hosszúnak tekinthető közéleti pályafutás kezdetét a magdeburgi születésű, 1795-ben Svájcban letelepedett Zschokke számára a Helvét Köztársaságban (1798–1803) betöltött számos állami megbízotti funkció jelentette. Később – Ochsenbeinhez hasonlóan – második követként képviselte Aargau kantont az 1833., 1834. és 1837. évi kantonális gyűléseken. Ez utóbbi ülésen nyílt alkalma megismerni Szemere Bertalannak az író-publicistát.

Az 1830 után egyre inkább cenzúramentessé váló sajtószabályozásnak köszönhetően mindhárman jelentős publicisztikai tevékenységet fejtek ki. Ochsenbein nézetei a *Verfassungsfreund*, *Berner Zeitung* és *Neue Jura Zeitung* hasábjain jelentek meg, a troxleri szövetségi reformok elképzeléseinek közreadásában az *Aargauisches Volksblatt* és a *Schweizerische Bundeszeitung* játszott szerepet. A német nyelvű politikai esszéírás klasszikusaként számon tartott Heinrich Zschokke rendkívül gazdag szerkesztői munkásságából négy példát szeretnék itt kiemelni. Zschokke szerkesztette a Helvét Köztársaság politikai döntéseinek közvetítésére szolgáló első hivatalos kormánylapot, a *Helvetische Zeitung*-ot, 1811 és 1827 között az *Erweiterungen* című irodalmi újságot, továbbá a népnevelés szolgálatába állított *Der aufrichtige und wohlgefahrene Schweizer Bote*-t, valamint a magyarországi magyar és nem magyar szerzőknek is publikálási felületet nyújtó, a restaurációs európai nagyhatalmak által 1823-ban kikényszerített sajtócenzúra időpontjáig megjelenő *Überlieferungen zur Geschichte unserer Zeit* című liberális politikai folyóiratot. Több száz politikai emlékirat, rőpirat és esszé köthető elsősorban Troxler és Zschokke nevéhez, az előbbi esetében a hangsúly az alkotmányos átalakuláson, az utóbbi esetében a francia felvilágosodás törekvései jegyében a politikai nyilvánosságon, sajtószabadságon, népnevelésen volt.

Egy gazdag irodalmi hagyaték biográfiai feldolgozásának nehézségein túl az életrajzíró szakmájának más klasszikus problémáival is gyakran konfrontálódik. A Goethe által „*Költészet és valóság*” című munkája előszavában megfogalmazott követelménynek, miszerint elengedhetetlen, hogy az életrajzi szereplőt kora viszonyainak kontextusában mutassák be, mindhárom történész remekül megfelelt. Az a dilthey-i vélemény, mely szerint a történetiség legtisztább és legteljesebb formájában a biográfiában jut kifejezésre, Daniel Furrer és Werner Ort életrajzában mindenképpen igazolódni látszik. Ez utóbbi munka további érdeméként említendő az irodalmi művek biográfiai forrásként történő magas színvonalú felhasználása. Ugyanakkor Svájc történetében a legjelentősebb filozófusként számon tartott Troxler irodalmi hagyatékának filozófiatörténeti szempontú ártértékelése egyelőre Furrer életrajza után is kíváncsian marad. Egyértelműen a háttérbe szorult az elméleti munkásság bemutatása Holestein Ochsenbein-életrajzában. A politikai tevékenység hangsúlyos ábrázolásából fakadóan ebben az esetben politikai életrajzzal van dolgunk.

Ami a bizalmas közelség és az idegen távolságtartás közötti nehéz életrajzírói egyensúlyozást, az arany középút megteremtését illeti, mindhárom szerző tartózkodik attól, hogy abszolutizálja vagy heroizálja életrajzi alanyát. Bár Holestein Ochsenbein-biográfiája érezhető módon törekszik az első szövetségi tanácsos megtépzott hírnevének helyreállítására, mindazonáltal a történetírói objektivitást szolgáló távolságtartásra törekvés kézzel fogható a kötetekben. Daniel Furrer Troxler-életrajza a tudományos igényű távolságtartás követendő példjaként is ajánlható. A történelmi személyiség, az individuum és a társadalmi környezet interdependens viszonyának bemutatása — mint már korábban utaltam rá — szintén fontos jellemzője a köteteknek. Elismerést érdemel az a tárgyalási megközelítés, narratív törekvés, ami nem egyszerűen kronológiai rendbe szedi az életeseményeket. A kronológia csak a tárgyalási keretek kijelölésére szolgál. Életelvekbe, életcélokba, politikai szándékokba az adott életszakaszok irodalmi és publicisztikai munkásságán keresztül nyerünk bepillantást. Egy összegző leegyszerűsítéssel élve míg Heinrich Zschokke elveket fogalmazott meg, addig I. P. V. Troxler filozófiát alkotott, Ulrich Ochsenbein pedig katonai szerepvállalástól sem riadva vissza a politikai gyakorlatban valószínűsítette meg az alpesi ország modern átalakulásához elengedhetetlenül szükséges reformokat.

E történelmi biográfiák bármelyike alkalmas arra, hogy mély ismereteket nyújtson a modern Svájc létrejöttének politikai és eszmei hátteréről. Mindezen ismeretekre egy-egy személy látószögén keresztül, sokoldalú,

alternatívákat is ismertető, gazdag idézettartalmakat megjelenítő elbeszélések által tehetünk szert. Többek között az 1848. évi történelmi kompromisszumot megalapozó, Troxler által „regenerációnak” elnevezett 1830 és 1848 közötti időszakról is színes és átfogó történeti tablókat vehet kézbe a svájci történelem iránt érdeklődést tanúsító magyar olvasó.

Holenstein, Rolf: Ochsenbein. Erfinder der modernen Schweiz (Ochsenbein – a modern Svájc megalkotója). Echtzeit Verlag GmbH., Basel 2009. 652 o.

Furrer, Daniel: Ignaz Paul Vital Troxler (1780–1866). Der Mann mit Eigenschaften (Egy ember tulajdonságai). Verlag Neue Zürcher Zeitung, Zürich 2010. 604 o.

Ort, Werner: Heinrich Zschokke (1771–1848). Eine Biografie (Életrajz). Hier und Jetzt Verlag für Kultur und Geschichte, Baden 2013. 710 o.

Gyarmati Enikő

JELENKOR

Adalékok Afrika-szarvának történelméhez

A szerző a nápolyi *L'Orientale* Egyetem Afrika-kutatási központjának a munkatársa, és ebben a minőségében elsősorban – amint a címből is kitűnik – az *Afrika-szarvának* nevezett földrajzi terület történelmével foglalkozik.

Az *Előszó*ban kiemeli és magyarázza Afrika e régiójának különleges helyzetét, jellegzetességét nemcsak Afrika, de a világpolitika szempontjából is. Számára a „konfliktus” szó illik legjobban e területre, ami különleges földrajzi helyzetéből is adódik: Afrika és a Közép-Kelet között helyezkedik el, és a „globális” nemzetközi érdekek mellett olyan jelenségek központja, mint a terrorizmus vagy a tengeri kalózkodás. A kiválasztott három nemzet – Eritrea, Etiópia, Szomália – történelmét a nemzetközi és a regionális kapcsolatok szempontjából elemzi kronologikus megközelítésben, ily módon is kiemelve a „történelmi ciklikusságot” a terület történelmében.

A könyv három fejezetre van osztva. A fejezetek tartalma: 1. fejezet: az időbeliség a II. világháborútól a hidegháború befejezéséig tart, utalásokkal a gyarmatosítást megelőző és a gyarmatosítás időszakára; 2. fejezet: a tárgyalt időszak: a hidegháború és a „bipoláris” világrend vége, benne a szomáliai és az eritreai katonai rezsimek bukása, valamint Eritrea függetlensége; 3. fejezet: megkülönböztetett figyelem az utóbbi évek szomáliai eseményeire, Szomália mint a térség „instabil egyensúlyának” központja.

A XV. század jelzi az európai behatások kezdetét, ami nem sokáig tartott, s csak a XIX. században indult újra, amikor a francia, angol és olasz érdekek ütköztek a térségben. A három nemzet érdeklődését a Vörös-tenger stratégiai jelentősége, valamint a Szezi-csatorna megnyitása fokozta. Néhány fontos dátum a XIX. századból a régióval kapcsolatban. Először az olaszok szereztek előnyöket: 1881-ben tengeri előőrsöt telepítettek, 1885-ben elfoglalták Massauát, 1890-ben Eritreában realizálódott az olasz jelenlét, ez az olaszok „elsősülött gyarmata”. 1885-ben és 1887-ben franciák és angolok telepednek meg Dzsibutiban, illetve Észak-Szomáliában. A három nemzet versengéséből az olaszok buknak ki elsőként, amikor francia hadianyag bevetésével II. Menelik 1896-ban Aduánál vereséget mér rájuk, és kiterjeszti Etiópia hatását szomáliai területekre.

Az olasz fasizmus Addis Abeba 1936-os elfoglalásával proklamálja a császárságot, de ez sem elég ahhoz, hogy Etiópiát teljesen uralma alá vesse. 1941-ben Olasz Kelet-Afrika megszűnik, 1950-ben egy ENSZ-határozattal Eritreát Etiópiához csatolják, míg Szomália középső és déli részét olasz gyarmati gondnoksági közigazgatás alá helyezik.

Érdekessége e régió dekolonizációs történelmének, hogy nem kimondottan egységes területi harcok árán, hanem régiók szintjén ment végbe, nemzetközi szereplők irányításával, valamint a II. világháborút követő politikai felállás keretei között.

Legjobban Etiópia járt, hála II. Menelik területkiterjesztő politikájának. Az új fogalom a „pánszomalizmus” lett, ami – többek között – azt is jelentette, hogy a szomáliaiak különböző népeket állítottak maguk mellé, és egységes kultúra megteremtésére törekedtek, történelmi megfontolások alapján azért, hogy közösen védekezhessenek külső fenyegetések ellen,

Eritrea ezalatt már a későbbi Eritrea jellemző vonásait igyekezett megerősíteni, alapvető politikai célja volt, hogy az olasz uralom alá került etiópok ellen „diszkriminatív ideológiát” dolgozzon ki. Gazdasági fejlődése az Etiópia fasiszta megszállását megelőző évekre esik.

1945-től Afrika-szarvának történelmébe már az USA is beleszólt abból a célból, hogy megakadályozza az európai volt gyarmatosítók által hátrahagyott területek esetleges szovjetek általi elfoglalását. De személyes kapcsolatok is szerepet játszottak ebben a politikában: az USA már régóta szimpátiával viseltetett Hailé Szelasszié irányában, aki viszont az USA-ban ellensúlyt látott az európai hatalmakkal szemben. Az USA stratégiai megfontolásai persze Eritrea kiemelt földrajzi helyzetének figyelembe vételén is nyugodtak. Ez a kölcsönös szimpátia meginogni látszott Hailé Szelasszié részéről, amikor 1960-ban az USA elismeri a Szomáli Köztársaság függetlenségét. Az etióp császárt megijeszti ez a közeledés. Ekkor kezdődik egy látványos politikai sakkjátszma három ország között. Mind Hailé Szelasszié, mind a szomáliai miniszterelnök Moszkvába utazik, és találkoznak Hruscsovval: Hailé Szelasszié az USA és Szomália közeledésétől megijedve, az utóbbi azért, hogy Szomália nemzetközi elismertségét biztosítsa, és a Nyugattól segítséget kapjon. A nyugatiak azonban nem kapkodják el a dolgokat, ezért Szomália részére marad Moszkva. Ennek a sakkjátszmának az eredménye az, hogy a két szuperhatalom katonailag megosztozik a két országon, Szomálián és Etiópián. Szomália szovjet, Etiópia amerikai fegyvereket kap! Hamarosan azonban e két afrikai ország és velük együtt az egész Afrika-szarva veszít stratégiai fontosságából és szövetségeseik támogatásából.

Szomáliában minden téren óriási fordulatot hozott a hadsereg által 1969 októberében végrehajtott államcsíny, mellyel a „tudományos szocializmus-hoz” és Moszkvához csatlakozó Siad Barré került hatalomra. Etiópiában Hailé Szelasszié, hogy hatalmát megerősítse, modernizálni akarta a társadalmi berendezkedést, az államirányítást, ez azonban nem tűnt elégségesnek a császári hadsereg parancsnokának, ezért az elfoglalja a Palotát, de a hadsereg császárhű katonái visszaszorítják. 1974 szeptemberében katonai államcsínnel új rendszert hoznak létre, melyet az USA 1977 februárjáig támogat. Etiópia ekkor szovjet befolyás alá kerül, az ország új vezetője a szintén marxista Menghisztu Hailé Mariam lesz, aki bezárja az amerikai katonai támaszpontokat, az USA-jelenlétet a szovjet jelenlét váltja fel, melynek célja a vöröstengeri kikötők feletti uralom biztosítása és egy „pax sovietica” megvalósítása Afrika-szarvában; ebben jelentős segítséget nyújt Fidel Castro.

A fent említett, 1974-es fordulat után Etiópiában mind a hadsereg, mind az egész politikai rendszer annyira meggyöngült, és 1977 óta a „vörös terror” olyan méreteket öltött, hogy az USA megvonta támogatását Menghisztu Hailé Mariamtól. Közben Szomália, megvalósítandó „pánszomál” elképzeléseit, megtámadja Etiópiát, amely ezek után szovjet befolyás alá kerül. A szovjetek megverték Siad Barré hadseregét, az országnak pedig súlyos gazdasági veszteségeket okoztak.

Etiópia biztonsága nagymértékben függött az eritreai helyzettől. Itt megint a két szuperhatalom lép színre, amelyek „hallgatólagosan” jóváhagyják Eritrea Etiópiához csatolását, később pedig a Szovjetunió támogatja Hailé Szelassziét eritreai területek meg-, illetve visszaszerzésében.

Az 1979-es évvel kezdődő ún. „második hidegháború” korszakát megint csak a két katonai világhatalom versengése jellemzi Afrika-szarvában. A szerző két eseményt emel ki: a SZU megszállja Afganisztánt, Iránban elűzi a sahot, aki mindig is az USA közép-keleti szövetségese volt. Reagan elnök mindent megtesz annak érdekében, hogy ebben a térségben a SZU mindennemű beavatkozását és jelenlétét megakadályozza; az ok: a kőolaj Afrikának ezen a részén jut el Nyugatra...

A Szomália és Etiópia közötti fegyveres harcok kegyetlen leszámolások és mészárlások közepette zajlanak, politikai – ideológiai téren véget ér a szomáliai nacionalizmus, míg Etiópiában a politikai – ideológiai összetevőkhöz etnikai elemek is csatlakoznak. Az 1993-ban Etiópia és Eritrea által aláírt együttműködési szerződés ereje 1997-ig tart: ekkor Eritrea saját pénzt bocsát ki, 1998-ban pedig kitör az újabb háború a két ország között.

Szomália, 1992: az állam darabjaira hullik, a fegyveres csoportok összecsapásait kénytelen a lakosság is elviselni. Itt az USA nem volt hajlandó bé-

keteremtés céljából beavatkozni, őt Etiópia érdekelte és kötötte le, ahol végül is segítségével sikerült békét teremteni; ez talán azért is ment aránylag könnyen, mert az USA így remélte megakadályozni a kirajzolódó éhínséget. Az USA igyekszik humanitárius segítséget nyújtani Szomáliának, ez azonban a technikai nehézségeken kívül véres eseményekbe is torkollott: a szomáliaiak megtámadták az ENSZ kéksisakosait. Ezután, az ENSZ Kartájának egyik fejezetére hivatkozva, az USA fegyveresen is beavatkozott, de ez is tragikus és megalázó következményekkel járt: a szomáliaiak több amerikai katonát megöltek, testüket végigvonszolták a földön. Clinton elnök ekkor a teljes amerikai kontingenst azonnal hazarendelte. Az ország „féktelen polgárháborúba” süllyedt, amit csak a lázadó szomáliaiak fővezérének halála állított meg. A helyzet először Szomália középső, déli területén stabilizálódott, olyannyira, hogy – ENSZ-missziók segítségével – itt megindulhatott a gazdasági, társadalmi fejlődés, új gazdasági elit jött létre, fejlődött a szolgáltatóipar, majd az oktatás, a közlekedés, a távközlés. Sajnos, mindezt beárnyékolta az instabil belső biztonság: a hadurak saját kezükbe vették bizonyos régiók ellenőrzését. Ezt visszaszorítandó jöttek létre helyi, regionális adminisztrációs központok, melyeket a szomáliai diaszpóra is támogatott.

Etiópiában a katonai rezsim megbuktatása után megalakult az *Ethiopian People's Revolutionary Democratic Front* (Etiópiai népi forradalmi demokratikus front), melynek kettős célja volt: szakítani a császársággal és a katonai rendszerrel. Etiópia és Eritrea között azonban 1997-ben határvillongások robbannak ki, amelyek már régóta érlelődtek. Ruandai és USA-delegációk próbálnak békét teremteni, igyekezetüket azonban mindkét ország akadályozza. Végül Eritrea kiutasítja az amerikai és az európai békefenntartókat, mivel őket vádolja a kialakult helyzetért.

Eközben Szomáliában tovább folynak a belső átalakulások azután is, hogy az USA kivonta katonáit. Politikai téren a Dzsibuti Köztársaság új elnöke igyekszik békét teremteni hazája és Szomália között; ilyen irányú kezdeményezéseit a nemzetközi közösség is támogatja. Akadályt jelent viszont az Eritrea és Etiópia között kialakult feszültség, amely Kenyán, Dzsibutin és Szudánon kívül főleg Szomáliát érinti: a tét Afar, ahol az afar etnikumhoz tartozó csapatokat a környező országok a régió destabilizálására használják fel. Megélénkül a terrorista veszély, főleg az USA-létesítmények ellen indulnak támadások. Az USA regionális szervezetek létrehozásával próbálja magát védeni a térségben, illetve a békét biztosítani. A CIA által pénzelt helyi hadurak Mogadiscio bizonyos kerületeit felügyelik, és átadják a nemzetközi terrorizmussal gyanúsított személyeket. Ennek az a visszaütője, hogy szélsőséges iszlámista csoportok alakulnak, melyek minden oldalról

támadják a fennálló rendszert, ehhez jön az etiópiai jelenlét; az egész így, az Adeni-öbölben történő kalózkodással csak súlyosbítja az amúgy is feszült helyzetet a térségben. A tengeri kalózkodás pedig nem elégednek meg katonai célpontok megtámadásával, most már elsősorban a nemzetközi humanitárius szervezetek tagjaira csapnak le, és rabolják el őket. Következmény: ezek a szervezetek felfüggesztik tevékenységüket a térségben.

2008 márciusában tragikus esemény történik: egy szélsőséges iszlámista terrrorszervezet etióp csapatok elleni támadását az USA hadserege torolja meg: egy amerikai bombázó megsemmisít egy falut, és sok civil lakos élete árán csak így tudja megölni az említett terrrorszervezetnek a faluban megbúvó vezetőjét. A szervezet életben maradt tagjai külföldre menekültek.

Mi a helyzet ma Afrika-szarvában?

Tagadhatatlan, hogy mind történelmét, mind területét, mind nemzetközi politikai jelentőségét figyelembe véve, Afrika más régióival összehasonlítva, kiemelt szerepet játszik ma is. Különösen érvényes ez Szomáliára, amely Afrika és a Közép-Kelet „útkereszteződése”, ezért ma is a „nemzetközi viták középpontjában áll.” A régió „globális politikai klímájában” a nagyhatalmak – főleg az USA – szerepvállalását sem szabad elhanyagolni. A szerző igen találó végkövetkeztetése: „A nemzetközi közösségnek még ma is »érdekei«, és nem felelősségvállalásai vannak a Szarvban, mely egyúttal rámutat egy ellenőrzött instabilitás nyugtalanító elfogadására, ami folytonos kudarcai árnyékában az idő folyamán érlelődött ki.”

A könyv elején található tartalomjegyzék után a régió történelmében szerepet játszó szervezetek és mozgalmak nevének rövidítései és ezek teljes, angol nyelvű kiírásai szerepelnek, a könyv végén a terület térképei, valamint részletes, elsősorban angol nyelvű bibliográfia és névmutató található.

A roppant sűrűre szabott történelmi áttekintés kétségtelenül megkívánja a téma bizonyos előzetes ismeretét, hiszen rengeteg esemény, személy, mozgalom szerepel benne, és ezek nincsenek külön-külön részletesen, történelmi visszatekintésben elemezve; utalásokról van inkább szó, a bővebb magyarázatokat az érdeklődők az említett, könyvvégi bibliográfia alapján kaphatják meg. Maga a szerző sem foglal állást az általa érintett dolgokkal kapcsolatban, ami nagy érdeme a műnek; a tényfeltárás még ma is nagyon fontos, amikor a világnak ezen a részéről beszélünk, az ítékezés pedig, a közelmúltról lévén szó, nem biztos, hogy tanácsos és hasznos lenne...

Matteo Guglielmo: Il Corno d’Africa. Eritrea, Etiopia, Somalia. (Afrika-szarva. Eritrea, Etiópia, Szomália). Bologna, Il Mulino, 2013. 190 o.

Kun Tibor

Amikor a tények magukért beszélnek – Zog, miért futamodtál meg?

Talán az a kérdés, hogy Ahmet Zog albán király miért hagyta el országát, amikor 1939 áprilisában a fasiszta Itália elfoglalta Albániát, a magyar olvasó számára nem lenne túlságosan érdekes, ha Zog felesége nem éppen Apponyi Geraldine, a csinos magyar grófnő lett volna, akinek apja magyar, az édesanyja amerikai volt. A szerző, *Ylli Polovina* azt írja róla, hogy a jó-ság csakúgy sugárzott arcáról, és Európa szimbóluma, a nyugati civilizáció képviselője volt a balkáni országban.

A 2009-ben megjelent albán lexikonban *Fatima Rama* ezeket írja Apponyi Gerealdine-ről: „Tanulta az albán nyelvet, tisztelte a helyi szokásokat, élete végéig megőrizte szeretetét Albánia és népe iránt. 2002 júniusában családjával együtt visszatért Albániába. 2002. október 22-én hunyt el.”

Ylly Polovina 23 albán és három olasz nyelvű könyv szerzője, 2013 májusában megjelent legutóbbi művében bemutatja Ahmet Zog politikai tevékenységének dinamikáját, középpontba állítva az olasz katonai megszállástól az Albániából történt megfutamodásáig tartó néhány napot. Látható, hogy a szerző nem kíván történészként fellépni, inkább publicista, aki azt akarja, hogy számos tény ismertetése után az olvasó összemerje véleményét a szerzőével, valamint az események más értékeléseivel Albánia megszállását és Zog e történelmi pillanatokban tanúsított magatartását illetően.

(Megjegyzés: A magyar történetírásban eddig – a korábbi, főleg nyugati példák alapján – a „Zogu” elnevezést használtuk. Mivel azonban az albánok és szerzőnk is nevének „Zog” formáját használják, talán helyesebb, ha a jövőben mi is ezt tesszük.)

A szerző véleménye szerint Albánia megszállása a fasiszta Itália részéről akkor is végbe ment volna, ha nem Ahmed Zog áll az állam élén, mert ezt fatálisán meghatározták az akkori nemzetközi helyzet körülményei. Mindez azonban nem akadályozza meg, hogy ítéletet mondunk róla.

Zog uralkodása alatt állandóan az olasz–jugoszláv kapcsolatok destabilizálására törekedett. Tartott attól, hogy királysága az egyik vagy másik ál-

lam protektorátusává válhat. Egyrészt egy bizonyos ideig betartotta a szerb miniszterelnökkel, Nikola Pasicssal 1924-ben megkötött titkos szerződését cserében a Fan Noli albán püspök vezette demokratikus kormány megdöntéséhez nyújtott szerb támogatásért, másrészt, 1927-től igyekezett jó kapcsolatokat kiépíteni Itáliával. Ez utóbbi tette lehetővé, hogy Albánia királya legyen, de amikor meg akart szabadulni a szorító olasz kapcsolatoktól, Itália elfoglalta Albániát.

Itália és Albánia 1927-ben húsz évre szóló védelmi szerződést írt alá. Még ezelőtt, 1926-ban aláírták az Albánia politikai, jogi és területi status quo-járól szóló szerződést. Ennek érvénye 1931-ben lejárt, és az olaszok nyomása ellenére nem hosszabbították meg. Időközben Albánia jelentős kölcsönöket kapott az Olasz Gazdasági Fejlesztés Társaságtól, sőt az olasz államtól is, de 1932-től nem tudta fizetni a kamatokat és a visszajáró összegeket. Helyettük Zog kénytelen volt albániai bányákat és erdőket adni az olasz vállalatoknak.

1932 decemberében Zog fellépett a vámszövetség megkötésére irányuló olasz követelés ellen, mert ekkor inkább Jugoszláviához közeledett. A szerző szerint Jugoszlávia és Itália váltakozó sikerrel törekedtek az Albánia feletti ellenőrzés megszerzésére. Róma úgy vélte, hogy különleges érdekei vannak Albániában. Tartott attól, hogy Tirana egyre inkább a franciák és a jugoszlávok felé fordul, ami hatalmas kudarc lett volna számára. Amikor megjelentek az olasz politika agresszivitásának jelei, az albán uralkodó régi barátjához, Jugoszláviához kezdett közeledni, és egy nagyon előnyös kereskedelmi megállapodást is kötött vele. Ennek ellenére Belgrád odáig ment, hogy megpróbálta fizikailag megsemmisíteni az albán királyt, ezért merényletet hajtatott végre ellene a bécsi operaház bejáratánál. A tervek szerint a gyilkosságot a felfegyverzett bandák betörése követte volna Albániába, amelyeket Jugoszláviában és Görögországban képeztek ki.

Rómának az Albánia megszállására irányuló szándéka 1934. június 23-án nyilvánult meg, amikor hat cirkálót is magába foglaló 20 olasz hadihajó, minden előzetes figyelmeztetés és megállapodás nélkül megjelent Durres kikötőjében. Mindezzel nyomást akartak gyakorolni az albán kormányra, amely korábban szorgalmazta a kereskedelmi megállapodások és a korábban kapott 30 millió aranyfrankos kölcsön feltételeinek felülvizsgálását, valamint azt, hogy az olasz kormány fedezze katonai költségvetésének csaknem a felét. Mussolini megharagudott eme követelésekért, és megparancsolta a keményebb politikát parancsolt Tirana irányában. Hat követelést terjesztett elő, amelyek közül a legkeményebb az volt, hogy fogadjanak be néhány ezer telepest a közép-albániai Muzakeja völgybe.

A könyvben az öt évvel későbbi agresszió „főpróbájának” tekinthető eseményekről 53 oldal szól: a szerző nemcsak Tiranából, hanem Rómából, Belgrádból, Athénből, Párizsból, Londonból hoz új dokumentumokat, és nyugati sajtócikkeket is közlést az akkori albán ellenállásról.

Az albán király ekkor országa gyarmatosításának akadályává vált, és ezért, amint erről a dokumentumok tanúskodnak, kísérletek történtek lelövésére és megmérgezésére is. Zog nem kételkedett abban, hogy Mussolini parancsot készül kiadni Albánia elfoglalására. Ennek érdekében a Duce kész volt lázadást szítani, majd olasz csapatokat küldeni azok elfojtására és „a rend helyreállítására”.

Amikor Hitler elfoglalta Csehországot, Mussolini elhatározta Albánia elfoglalását, hogy megakadályozza Hitler egész Európa bekebelezésére irányuló terveit. Úgy vélte, hogy a Földközi-tenger Itáliához tartozik, és a Balkánról sem lehet vita. Nyomással akart eredményt elérni az Albánia feletti teljes ellenőrzés érdekében. Itália azzal az állítással igyekezett Albániába küldeni csapatait, hogy a német behatolással szemben jobb számára az olasz védelem. Ebben az összefüggésben a nyugati hatalmak zöld utat adtak Rómának, ezzel kívánták eltávolítani az olasz fasiszták vezérét Hitlertől, és megzavarni a Tengely országainak együttműködését.

Ekkor még Zog hazafiként viselkedett, kijelentette egy brit küldöttségnek, hogy „nem engedjük meg az albán földre való legkisebb behatolást sem, és az olasz követelésekre válaszolni fogunk, mert azok sértik a haza becsületét”. Valójában azonban Zog nem mozgósította a tartalékosokat, és nem jelentette be az egész nép felfegyverzését. Még az utolsó pillanatokban is üdvözlét küldte Mussolininak.

1939. április 6-án, az olasz partraszállás napján Geraldine-t, újszülött kislfiával együtt Görögország irányába küldte. Maga Zog is elutazni készült, mert úgy vélte az albánok ellenállása csak egy bizonyos tiltakozásra szorítkozhat, mivel nem tudnak szembeállni a hatalmas és jól felkészített olasz katonai erővel.

Ylli Polovina könyvében két elmulasztott lehetőséget mutat be a király magatartásával kapcsolatában: Először is maradhatott volna országában, és a népével együtt a hegyekből támadhatta volna a megszállókat, kiérdemelve ezzel népe háláját és hódolatát.

Másodszor, maradhatott volna az országban, beleegyezhetett volna az olasz fasiszta csapatok békés partraszállásába Albánia stratégiai pontjain, felhasználva Mussolini garanciáit „az államfő és családja védelmét és méltóságának megőrzését illetően”.

Ez azt jelentette volna, hogy úgy jár el, mint X. Krisztián dán király, aki megszállt otthonában maradva 1944–1945-ben folytatta az illegális náciellenes csoportok szervezését, és a dán ellenállás szimbólumává vált, s a háború után visszakapta a trónját. Zog azonban ezt sem tette, mert úgy vélte, hogy ez kelepce lett volna az ő megsemmisítése érdekében.

A szerző dokumentumokkal bizonyítja, hogy Zog a megfutamodását már akkor elhatározta, amikor erre még nem kényszerítette őt az olasz csapatok partraszállása. Magához vette az állami vagyonnak a Nemzeti Bankban őrzött 183 kilónyi aranyát, magához ragadta a királyi korona és az államkincstár vagyonát is, úgy, hogy szökésekor 18 láda aranyat vitt magával.

Zog titokban futamodott meg, mert félt az egyszerű emberek felháborodásától és megvetésétől. Ugyanakkor az albán hazafiak, közöttük Mujo Ulqinaku és harcostársai határozott ellenállást tanúsítottak, és egyáltalán nem igaz, hogy a betolakodó fasisztákat virággal fogadták. A király nem adott fegyvert a tiltakozók sokaságának, hanem csak azoknak, akik őt, a családját és bizalmasait védték.

Mindezek után a szerző felteszi a kérdést: Miért futamodott meg a király? Nemzetáruló volt-e vagy érdemekkel teli uralkodó?

Polovina szerint Zog az olasz megszállással kapcsolatban ravasz számításokat végzett: úgy tett, mintha csakis az albánok érdekeit nézné. Ezért fordult rádiófelhívással a honfitársaihoz, hogy az utolsó csepp vérükig harcoljanak, megígérve, hogy ő paraszti ruhában velük lesz a hegyekben. Ugyanakkor arra számított, hogy elegendő lesz annyi ellenállás, amennyi a nemzetközi közvéleménynek bebizonyítja: Albániát megszállták, és ő akaratlan ellenére kénytelen elhagyni az országot, mert igazságtalanul elűzték. Bízott abban, hogy áldozatként feltüntetve magát a háború után jogot formálhat majd a visszatérésre, a tiranai trónra. Elsősorban Anglia támogatására számított, ezért is választotta ezt az országot menedékhelyül.

A szerző második következtetése az, hogy az albán király számára ön-maga és családja megmentése elsőbbséget élvezett a haza megmentésével szemben. E kérdésben Polovina hivatkozik Zog magatartásának néhány olyan elemzőjére, akik az olasz hadsereggel való összecsapás elkerülésére irányuló vonalvezetését annak tulajdonítják, hogy biztosítani akarta a biztonságot és a nyugalmat Apponyi Geraldine és az ifjú trónörökös számára. Ez volt akkor a legfőbb törekvése.

A szerző hangsúlyozza, hogy az albánok számára Ahmet Zog inkább elfogadhatatlan, mintsem tisztelt személyiség. A 2012-ben, Albánia függetlenségének 100. évfordulója alkalmából folytatott közvélemény kutatás résztvevőinek 54 százaléka gondolta azt, hogy Zog tolvaj és gyilkos volt. 15

százalék adott hangot annak, hogy egyszerre volt jó és rossz vezető. Másik 15 százalék szerint nehéz körülmények között tevékenykedett, és csak 15 százalék tartotta őt kiváló államférfinak.

Ylli Polovina ismételtelen emlékeztet arra, hogy Zog árulónak minősítése már az olasz megszállás előtt megtörtént. Ezt Fan Nolitól kapta meg, midőn a demokratikus forradalom 1924. júliusi győzelme után Zog Jugoszláviában keresett menedéket, majd fél év múlva Belgrád segítségével tért vissza a hatalomba, és már augusztusban titkos megállapodást kötött Pasics jugoszláv miniszterelnökkel az albán Szent Naum helység odaajándékozásáról.

A könyvből megtudhatjuk, hogy a „Zog, a haza árulója” definíció különösen a nyugati történeti irodalomban játszik meghatározó szerepet. Ebben a vonatkozásban az olasz historiográfia áll az első helyen *Antonio Alessandri* professzorral az élén. Zog magatartását illetően Itáliában mégis elterjedtebbek és elfogadottabbak az olyan kifejezések, mint a „megfutamodás”, „az ország elhagyása”, vagy például „nem fogadta el Róma gyámkodását, mert attól félt, hogy országa protektorátussá válik”. Guido Krol londoni olasz nagykövet elsőként használta Zogra az „áruló” kifejezést, amikor egy nappal Albánia megszállása után kijelentette Halifax angol külügyminiszternek: „az, hogy Zog elárulta az albán népet, bebizonyosodott elmenekülésével, ami annak ellenére történt, hogy a Duce az országa függetlenségét garantáló megállapodást ajánlott neki”.

Az amerikai *Bernd Fischer*, az Indiana Egyetem Balkán Történeti tanszékének professzora (Fort Wayne) ezeket írja *Zog király és harca Albánia stabilitásáért* című könyvében: „Zog teljes elszánással menekült Görögországba, magával cipelve az arannyal teli hatalmas zsákokat és Mussolinitól korábban kapott ajándékokat... Amikor elhagyta országát, nagyon keserű emlékeket hagyott magáról.”

Jason Tones, a legújabb kor történetének másik amerikai professzora a *Zog király – Albánia önkényura* című könyvében a következő szójátékkal fejezi ki a véleményét: „Április 8-án Zog elrepült, és ez a hír nagy sebességgel terjedt” (a Zog szó ugyanis albánul „madarat” jelent).

Ami a magyar történetírást illeti, Ylli Polovina megállapítja, hogy a magyar véleményformálók annak ellenére, hogy szimpatizálnak honfitársnőjükkal, Apponyi Geraldine grófnővel, egyáltalán nem osztják ezt a rokonszenvet Ahmet Zoggal kapcsolatban is, és több más ország kutatóinál szigorúbban ítélik meg férjének tevékenységét. Ennek bizonyítására idézi báró Villani Frigyes, a Tiranába is akkreditált római követ egy jelentését, valamint a neves magyar újságíró, *Rónai Mihály Andrást*, aki ezeket írta 1939-ben: „Ha egy szóval kellene jellemeznem e kis országot, ezt a szót

választanám: »vérbosszú«. Ahmed Zog a külsőségek alatt igazi törzsfőnök maradt... Miközben hatalomra tört, nem volt válogató az eszközökben..., és természetes, hogy a vérbosszúk egész sorozatába keveredett.”

Mostanában *Réti György* albanológus, az Albániáról szóló négy könnv és az Apponyi Geraldine-ről írott terjedelmes cikk szerzője foglalkozott Zog tevékenységével. Megállapítja, hogy „Zog nem tudta elfogadni Mus-solini ultimátumát, de az ellenállás helyett a megfutamodást választotta”. Ylli Polovina kérdésére ezeket válaszolta: „Úgy vélem, hogy Zog nem volt áruló, de nem volt nagy államférfiú, sem nagy hazafi. Kellett (vagy kellett volna), hogy információkat kapjon Rómából az országa ellen készülő agreszsióról, és meg kellett volna szerveznie az ellenállást. Ehelyett ő a megfutamodást választotta, magával cipelve Albánia kincseinek jelentős részét. Így tehát ő nem valódi államférfiként és nem hősként viselkedett, hanem mint egy egoista és kalandor, ami egész életében volt.”

Albániában, nem csak a történészek többsége, de más értelmiségiek és az egyszerű emberek között is meggyökerezett az a vélemény, hogy szökésével Ahmet Zog hazaárulóvá vált. Ylli Polovina kifejti, hogy az ezzel ellentétes vélemény azonban nagy teret nyert az 1990-es fordulat után, amikor az albán társadalom megszabadult a Hodzsa-rendszer totalitárius diktatúrájának nyomása alól. Így ebben a kérdésben végbement a két ellentétes álláspont polarizációja. A politika beavatkozása nagy szerepet játszott a történelem megítélésében.

E sorok írója sajnálja, hogy a szerzőnek már nem sikerült beszámolni arról, hogy az Albánia függetlensége centenáriumával kapcsolatos megemlékezések során (2012. második felében) vita folyt a napi politika viszonyáról a történelemhez és a történészekhez. E vita során felmerült annak konkrét szükségessége, hogy felülbírálják néhány történelmi személyiség értékelését, akik nagy szerepet játszottak Albánia függetlenségének kikiáltásában, és a jelenkori Albánia kialakításában. Ugyanis árnyékban maradtak olyan központi személyiségek, mint Ismail Qemal, és előtérbe kerül Ahmet Zog dicsőítése, akinek olyan érdemeket tulajdonítottak, amelyekkel nem rendelkezett.

A könnv kéziratának lezárása után, 2012. november 17-én Franciaországból hazahozták és pompázatos ceremóniával temették el Ahmet Zog hamvait. Ekkor Bujar Nishani elnök kijelentette, hogy Zog volt a 100 éve független Albániának a legfontosabb személyisége. Az azóta leszavazott Sali Berisha miniszterelnök pedig olyan emberként jellemezte őt, aki egész életét Albánia függetlenségéért áldozta.

Servet Pellumbi professzor a közelmúltban megjelent *Integráció és nacionalizmus* című könyvében kifogásolja, hogy Sali Berisha éppen 2012.

december 24-én leplezte le a Zognak emelt emlékművet, azaz Fan Noli demokratikus kormánya megdöntése évfordulójának napján, amikor Zog a szerbek és az orosz fehérgárdisták segítségével hatalomra jutott. Berisha nem átalította „a kalandorok maroknyi csoportjának” nevezni olyan eddig nagy hazafiaknak tartott személyiségeket, mint Fan Noli, Luigj Gurakuqi, Shefqet Korca és másokat, akik szerint „államcsínyt szerveztek Ahmet Zog ellen”!

A volt király hamvainak hazaszállítása ellentéteket váltott ki az albán és koszovói vezetők köreiben Zog megítélését illetően. Albániában másképp vélekednek erről a szocialisták és a demokraták. Hasim Thaci koszovói miniszterelnök parlamenti felszólalásában kijelentette, hogy „az albánok semmi jót sem kaptak Zogtól, mint ahogy Pasicstól, Karagyorgyevicstől és Titótól sem”. Egészen másképpen vélekedett erről Atifate Jahjaga, koszovói köztársasági elnökasszony, aki szerint az albán királynak nagy érdemei voltak az albán jogállam megteremtésében, valamint a koszovóiak és a zsidók védelmében.

E sorok írója teljesen egyetért Servet Pellumbi professzor véleményével, miszerint az olyan ítéletek és cselekmények, amelyek hajlanak arra, hogy átírják a történelmet, de nem dokumentumok, hanem szubjektív előítéletek és érdekek alapján, veszélyes nemzeti megosztottsághoz vezethetnek.

Ylli Polovina: Zog, pse ike (Zog, miért menekültél el?) Tirana, Emal, 2013. 226 o.

Harillaq Kekezi
Oroszból fordította: Réti György

„Vörös inkvizíció”: a Stasi története

„Az emberiség történelmében valaha megismert legnagyobb és legrejtélyesebb titkosszolgálat”, mely „felülmúlta az orwelli Nagy Testvért” (14. o.) – így jellemzi „hőseit” *A paranoia minisztériuma. A Stasi története (Il ministero della paranoia. Storia della Stasi)* című, a tekintélyes római Carocci kiadónál megjelent könyvében *Gianluca Falanga*, Berlinben élő, a Stasi Múzeumban kutató olasz történész. Sem meghatározása, sem címadása nem alaptalan. Összehasonlító-táblázatos statisztikai adatokkal bizonyítja, hogy a „hivatalosan 1950 február elején világra jött” (16. o.) keletnémet titkosrendőrség megszűnése évében, 1989-ben „a lakosok számához viszonyítva a világ legnagyobb kémszervezete és titkosrendőrsége volt”: minden 59 személyre jutott egy titkosrendőr vagy besúgó (53. o. – igaz, a 132. oldalon ezt az arányt 89:1-re becsüli, de az összkép így is ugyanolyan borzasztó). Az „új Gestapo” (19. o.) tehát hatalmasabb volt, mint a régi: tízezer hivatásos alkalmazottat számlált, szemben a náci „előd” (1937-ben) hétezer emberével (39. o.). Falanga szerint „a Stasival való »informális együttműködés« jelensége, nem árt szem előtt tartani, minőségileg különbözött a Harmadik Birodalom alatti besúgókétól. Ez utóbbi ugyanis annak a Hitler rendszere által ébresztett őszinte és kétségtelen népi támogatásnak a terméke volt, mely sokezer német állampolgár spontán együttműködésére számíthatott. A kommunista diktatúra azonban nélkülözni volt kénytelen ezt a konszenzust, melyet a lakosság jó része különféleképpen megtagadott tőle.” (72. o.) Ezért „Stasiföldön” (89. o.) „a spiclisűrűség messze felülmúlta minden más rezsimét” (73. o.).

A párhuzamok és hasonlóságok ellenére a Stasi (Ministerium für Staatssicherheit) őse nem a Harmadik Birodalom, hanem a Szovjetunió (több nevű) politikai rendőrsége volt, nem véletlenül használja rá Falanga ismételten a „csekizmus” kifejezést (34., 74., 81. o.). Eredetileg a „vörös inkvizíció” (17. o.) a hitleri háborús népirtásokért a németekre mért kollektív büntetés eszközéül, a szovjet „bosszúszomj” (25. o.) kielégítésére szolgált. A „nácítlanítás” ürügyével (24. o.), „Berija tanítványai” (31. o.) módszereinek tökéletesítésével.

Erich Mielke belbiztonsági miniszter – 1932-ben köztörvényes bűnöző, kétszeres gyilkos (50. o.) – noha még érettségi bizonyítvánnyal sem rendelkezett (talán ezért sem engedélyezte beosztottjainak – még a „Stasi-egyetemen” végzeteknek sem – a doktori cím viselését, 110–111. o.), olyan „polipot” (138., 171. o.), „Molochot” (205. o.) szabadított rá a „keletnémetekre”, mely átfogta-áthatotta életük, létezésük minden részét. Naponta kilencvenezer levelet nyitottak fel, olvastak el, ellenőriztek (156–157. o.), lehallgatták a telefonokat, „bepoloskálták” a lakásokat (150. o.), orvosokat kényszerítettek a titoktartás megsértésére, sőt „pszichológiai terrorizmus” alkalmazására (167. o.), állandósították „a magánszféra szisztematikus megsértését” (175. o.), hivatásos prostituáltakat és „rendes” diáklányokat alkalmaztak állami („hazafias”) szexmunkára (188. o.), szívtipró fiúk „Rómeó-módszerével” szedtek ki „asszonyokból és kisasszonyokból” titkokat, információkat (236. o.), ravasz rágalomhadjáratokkal járattak le belső ellenzégeket és „külhoni” (értsd legtöbbször nyugatnémet) ellenségeket (238. o.), mindenható „gondolatrendőrség” fogatosított „paranoid boszorkány-üldözést” a „gondolatvétségek” ellen (212. o.)...

1989, Európa nagy szabadságéve halálév lett a Stasi és a Német Demokratikus Köztársaság számára. A gorbacsovi érában „Breznyev-doktrína”, szovjet beavatkozás hiányában leomlott a Berlini Fal s vele összeomlott a kommunista Németország. „Berlini Fal nélkül nincs NDK.” (256. o.) Falanga nem felejtí el, hogy „1989. június 27-én az osztrák–magyar határon megvalósult drótvágás után indult el a lavina, mely elsöpörte a rezsimit és a Stasit” (259. o.). Mielke börtönbe került, ám csupán régi gyilkosságáért és rövid időre (263. o.). „A szovjet megszállórendszer, majd az Ulbricht- és Honecker-kormányok által több mint négy évtizeden át az emberiség ellen elkövetett vétkek és bűnök túlnyomó többsége büntetlen maradt” (278. o.), azokért „senki sem került börtönbe” (279. o.). Az igazságszolgáltatás a történettudományra és a művészetekre maradt. Falanga – joggal – emeli ki Florian Henckel von Donnersmarck *A mások élete* című remek filmjét. Mementó az a Stasi-bűnök feledése és szerencsenmosdatása ellen. Akárcsak Gianluca Falanga kítűnő történelmi monográfiája.

Gianluca Falanga: Il ministero della paranoia. Storia della Stasi (A paranoia minisztériuma. A Stasi története), Carocci Editore, Roma, 2012, 319 o.

Madarász Imre

Latin-amerikai geopolitika

Romániában jelenleg nagyon jól állnak a geopolitikai kutatások, a tudományos piacon meglehetősen sok, különböző terjedelmű és színvonalú munka jelenik meg. Sajátos román geopolitikai iskola kristályozódott ki, mely több gyakorlati jellegű célkitűzéssel, irányelvvel is rendelkezik. Ezek közé tartozik a sajátos jellegű román államnacionalizmusnak (vagy talán még jobb, csak egyáltalán nem egyértelmű kifejezés lenne a román nemzeti- és államérdekek rendszerének) háttéranyagot, igen gyakran csak érzelmi alapú érveket, információkat szolgáltatni a mindenkor román külpolitika gazdasági és biztonságpolitikai céljainak eléréséhez, mint például a fekete-tengeri biztonsági stratégia és a közép-ázsiai és kaukázusi nemzetközi közolaj- és földgázvezetékek ügye. És egy harmadik cél az érdekeltek számára összefoglalni a globális nemzetközi kapcsolatok területén szükséges azon műveltséget, ismeretanyagot, mely szükséges számukra az e területen való eligazodásban, és az e területeken való sikeres politizálásban. Ez utóbbi célkitűzéshez válhat alapkönyvvé a szerzőpáros jelen kötete, mely egyúttal a román tudományos közegben úttörő jellegű, hiszen első ízben foglalja össze románul a latin-amerikai geopolitika legfőbb jellemzőit.

A szerzőpáros szintéziskötete olvasmányos, stílusát és információhalmazát illetően műveltségük, élettapasztalatuk jól kiegészítik egymást. *Silviu Neguț* földrajztudós és elméleti geopolitikus, egyetemi tanár, *Valeriu Rusu* pedig közgazdász, gyakorló diplomata, aki karrierje során Spanyolországban, Portugáliában, Tunéziában, Peruban és Mexikóban teljesített szolgálatot, szakértője az EU és Mexikó közötti gazdasági kapcsolatoknak. Ennek megfelelően a könyv bibliográfiája is, ha nem is nevezhetjük terjedelmesnek, meglehetősen átfogó, és kétféle forrásból épül fel: az elsődleges forrásokat különböző honlapok képezik – melyek közül nem hiányzik a Stratfor és a CFR honlapja sem –, míg a könyvészet angol, román és spanyol nyelven megjelent szakmunkákat tartalmaz. A könyv strukturális felépítése arányos, öt nagy tematikus fejezetből áll, melyek a maguk során számos, egy-egy téma köré épülő alfejezetet foglalnak magukba.

A könyv legelső fejezete általános jellegű, enciklopédikus megközelítésben foglalja össze a latin-amerikai világ kapcsán a legfontosabb alapinformációkat, erre utal címe is, *Latin-Amerika: általános jellemzők*. Klasszikus, összefoglaló földrajztankönyv érzetét kelti ez a fejezet, melyben többek között olyan jellemzőket ismerünk meg, mint a Latin-Amerika fogalom és meghatározás kialakulása és tartalma, régiói. A szerzők három nagy térséget különböztetnek meg: Dél-Amerikát, a karibi térséget és Közép-Amerikát, melyhez hozzásorolják Mexikót is – és egyéb természetföldrajzi, településföldrajzi, történelmi és gazdaságtani információkat foglalnak össze. Önmagában véve ezt a fejezetet akár külön, önálló egységként is kiadhatnák, mivel egyszerre olvasmányos és színvonalas a tartalom.

A második fejezet címe *Latin-Amerika geopolitikája*, terjedelmét tekintve rövidebb az előző résznél, és két fő irányelv alapján épül fel. Az egyik elsősorban arra koncentrál, melyek azok a meghatározó politikai irányzatok – baloldaliság, illetve neoliberalizmus, vagy ezeknek különböző változatai és irányzatai –, melyek meghatározzák a latin-amerikai országok bel- és állami politikájának alakulását. A második irányelv pedig azt mutatja meg, mily mértékben alkalmazhatóak a „klasszikus” geopolitikai iskolák elméletei elsősorban Dél-Amerikára, főleg a tengeri hatalom–szárazföldi hatalom kölcsönhatása szempontjából nézve. A fejezet két esettanulmányának témája Brazília és Mexikó kapcsolatainak alakulása az Amerikai Egyesült Államokkal, a történelmi múlt, de még inkább a kortárs viszonyok tükrében.

Üdítő epizód a harmadik fejezet, mely a nők szerepéről szól a latin-amerikai politikai életben. Anélkül, hogy túl bonyolult, interdiszciplináris fejtegetésekbe bonyolódna, elsősorban biográfiai módszerrel megközelítve azoknak a nőknek sorsát és szerepét mutatja be, akik magas funkciót – államfőit, alelnöket vagy miniszterelnöket – töltöttek vagy töltenek be különböző latin-amerikai országokban, Eva Perontól Portia Simpson Miller jamaikai miniszterelnöknőig. Eredetiség szempontjából talán a legértékesebb, és szakemberek számára a leghasznosabb a negyedik fejezet, mely a latin-amerikai, államnemzeti geopolitikai iskolákat veszi sorra, ismertetvén ezek alaptéziseit, és a mindennapi politikában érvényesülő gyakorlati vetületeiket is. Így kerül sor – külön alfejezetekben – Brazília, Mexikó, Argentína, Chile, Peru, Uruguay, Kolumbia, Bolívia, Ecuador, Kuba és Venezuela államok keretein belül zajló geopolitikai kutatásokra. Külön, összefoglaló alfejezetek jutnak Közép-Amerika és a Karib-szigetek államainak, és a fejezet legvége két esettanulmányt tartalmaz: az Antarktisz felségterületek körüli viták és a Falkland (Malvin)-szigetek körüli angol–argentín konfliktus elemeinek összefoglalását.

A legutolsó, záró fejezet összefoglaló jellegű, mely a latin-amerikai regionális integráció lehetőségeit, ennek a világpolitikában játszott esetleges lehetőségeit veszi számba, de a fejezet nagy részét mégis a meglevő szervezetek és szövetségek „lajstromba vétele” jelenti (hasonló módon Gazdag Ferenc *Európai integrációs intézmények* című, a magyar szakirodalomban már alapművé vált könyvéhez). A fejezet vége pedig elkalandozik a nemzetközi kapcsolatok elemzésének irányába, azt vizsgálva, milyen lehetőségek rejlenek a kapcsolatok fejlesztésében a világ különböző hatalmi pólusai számára, mint például Japán, Kína vagy Oroszország (az Egyesült Államok nem kap külön alfejezetet, hiszen az amerikai viszonyok motívuma az egész művön végig jelen van). Nemcsak a román, hanem a magyar olvasó számára is – mintegy analógiaként – a legérdekesebb ez esetben a legutolsó alfejezet, melyben a román–latin-amerikai kapcsolatok múltja, jelene és lehetséges jövője kerül összegzésre. Még akkor is, ha ez elsősorban kritikákat, mint javasolt stratégiát tartalmaz, bírálja a jelenlegi helyzetet – mivel a szerzők szerint nem létezik sem speciális partnerségi viszony, sem közös munkaterv Románia és valamelyik térségbeli állam között – felvetve hatékony, gyakorlati előnyökre felépített stratégia kialakításának szükségességét.

Összességében elmondható a kötetről, hogy hiánypótló jellegű, hiszen román nyelvterületen még nem született hasonló típusú kezdeményezés ezen igencsak távoli földrajzi térség kapcsán. A könyv bizonyos részeit – vagy akár az egész kötetet –, érdemes lenne lefordítani más nyelvekre is, amennyiben erre volna igény. Mindenesetre, önmagában véve értékes kezdeményezésről van szó, amelyet remélhetőleg a jövőben több hasonló követ.

Silviu Neguț, Valeriu Rusu, *Geopolitica latino-americană* (Latin-amerikai geopolitika), București, Meteor Press, 2012. 336 o.

Lakatos Artur

Helyesbítés

Sajnálatosan hibákkal jelent meg a 2013/4-es számunkban Katona L. Endrének a Dél-Indiában megrendezett Tagore-előadásokról szóló beszámolója.

- *A great angol szót nem lett volna szabad elválasztani (51. oldal, 1. jegyzet);*
- *szintén elválasztási hiba van az 54. oldalon, a rituális szóban;*
- *tartalmi helyesbítés: a cikk megírásakor Katona L. Endre még nem tudta, vajon Horváth Endre, a Parthenón Társaság titkára 1927-ben részt vett-e a Delfi Ünnepeken. Utóbb gondos kutató munkával kiderítette, hogy részt vett. Ezt még időben közölte, mégis kimaradt a tanulmányból (58. oldal, 10. jegyzet).*

Benke László ismertetését helyesen így kellett volna szerepeltetnünk a tartalomjegyzékben:

- *Michael J. Kruger: A kánon felülvizsgálata – Az újszövetségi könyvek eredetének és tekintélyének meghatározása (Benke László), az oldalszám helyesen: 42.*

- *A bibliográfiai adatoknál hiányzott az angol nyelvű cím magyar fordítása: (A kánon felülvizsgálata – Az újszövetségi könyvek eredetének és tekintélyének meghatározása)*

Mindezekért elnézést kér a szerzőktől és az olvasóktól a szerkesztőség.